

KAPOTNIVELLEREN?

– Hans Labohm –

Zowel in den lande als binnen de VVD is er grote commotie ontstaan over de zorgparagrafen in het nieuwe (inmiddels weer verouderde) regeerakkoord, waarbij ziektepremies inkomensafhankelijk zouden worden gemaakt. Toepassing daarvan zou allerlei negatieve – ja zelfs desastreuze – inkomenseffecten hebben, niet alleen voor de hogere inkomenscategorieën, maar ook voor de middeninkomens. En in het bijzonder dat laatste was niet de bedoeling.

Het kan geen kwaad om enige afstand te nemen van de actualiteit. Wat is er in de (klassiek-)liberale gedachtegang tegen inkomensafhankelijke regelingen en tegen inkomensnivellering meer in het algemeen?

Nederland kent een groot aantal inkomensafhankelijke regelingen, zoals de huurtoeslag, de zorg- en kinderopvangtoeslag, het kindgebonden budget en de studiefinanciering. Inkomensafhankelijke regelingen hebben als voordeel dat zij beter kunnen worden toegesneden op individuele situaties. Maar er kleven ook (grote) nadelen aan. De toepassing is ingewikkeld en dus relatief kostbaar. En men dient te waken voor het gevaar van cumulatie van inkomensafhankelijke regelingen, mede in het licht van de bestaande reeds hoge marginale druk van belastingen en premies van sociale verzekeringen. Hierdoor kan de marginale lastendruk in sommige gevallen wel tot boven de honderd procent oplopen. Dat geldt niet alleen voor de hogere inkomenscategorieën, maar ook voor de laagste. In dat geval is er sprake van de zogenoemde armoedeval.

De armoedeval is het verschijnsel dat mensen die (relatieve) armoede lijden nauwelijks mogelijkheden hebben hun maatschappelijke situatie te verbeteren – bijvoorbeeld wanneer iemand met een uitkering er in inkomen op achteruitgaat als hij of zij een betaalde baan krijgt. Dit effect wordt veroorzaakt door een combinatie van marginale belastingdruk en diverse regelingen die meer kosten of minder opleveren naarmate men meer verdient. Indien nu ook de zorgpremie inkomensafhankelijk zou worden gemaakt, zal de complexiteit en ondoorzichtigheid van ons stelsel van inkomensafhankelijke regelingen toenemen, hetgeen gepaard kan gaan met onvoorziene

en onbedoelde effecten, die de burger gevoelig in de portemonnee kunnen raken en iedere prikkel om financieel op eigen benen te staan in de kiem smoren.

Wat nivellering betreft dient te worden bevestigd dat het welvaartscheppend vermogen van een samenleving in hoge mate wordt bepaald door het bestaande stelsel van positieve en negatieve prikkels (*incentives* en *disincentives*) en hun onderlinge verhouding. Inkomensnivellering brengt verandering in die verhouding. Als de positieve prikkels in de vorm van beloning voor werken, ondernemen, sparen, investeren en risico nemen, afnemen, zal dat in het algemeen een negatief effect hebben op het welvaartscheppend vermogen van de samenleving – anders gezegd: op de economische groei. In het huidige tijdsgewricht, dat door extreem hoge staatsschulden wordt gekenmerkt, betekent dit dat het langer zal duren voordat we ‘uit de schulden zijn gegroeid’.

De wens tot inkomensnivellering vloeit niet zelden voort uit een statische visie op de inkomensverschillen, waarbij men slechts oog heeft voor het hier en nu. Beschouwt men de zaak echter op de langere termijn, dan kan worden vastgesteld dat landen met grotere economische vrijheid weliswaar grotere inkomensverschillen kennen maar ook een meer dynamische economische ontwikkeling, waarvan ook de laagste inkomenscategorieën profiteren.

De voormalige Sovjet Unie biedt een treffende illustratie van de schadelijke effecten van excessieve nivellering. Voor de rechtgeaarde ‘nivellist’ heerste daar uit het oogpunt van inkomensverdeling een paradijselijke toestand. Maar we weten dat dit gepaard ging met chronische economische stagnatie en armoede.

De nadruk op de statische visie leidt er ook toe dat wordt vergeten dat voor het gros van de mensen geldt dat zij stijgen of dalen op de inkomensladder. Na verloop van jaren zitten nog maar weinigen in de laagste en, omgekeerd, in de hoogste inkomensklasse. We moeten ons niet blind staren op voor velen slechts tijdelijke inkomensposities.

Al met al mag worden aangenomen dat toene-

mende nivellering in ons land het groeipotentieel zal aantasten en het economisch herstel en de toename van de werkgelegenheid zal vertragen, waarvan ook de laagste inkomenscategorieën de dupe zullen worden. Maar deze economische wetmatigheden passen niet in het linkse denkraam en blijven dus buiten beeld. De VVD heeft inmiddels ingestemd met enige nivellering. Het is de prijs die de VVD moet betalen voor samenwerking met de PvdA en het herstel van politieke stabiliteit in ons land.

Over de vraag of deze prijs niet te hoog is, zullen de meningen wel verschillen. Vast staat wel dat in de loop van de geschiedenis is gebleken dat hoge belastingtarieven geen hoge belastinginkomsten genereren. Integendeel, een verlaging van de hoge tarieven heeft altijd meer opgeleverd. Na een tariefs-

verhoging dragen de rijken altijd minder belasting bij. Zij hebben immers vele mogelijkheden om hun inkomen op een andere manier te laten uitkeren, dan wel uit te stellen tot betere tijden. Zij kunnen ook de hulp van adviseurs inroepen voor hun persoonlijke belasting'planning'. Een verlaging van de hoogste tarieven leidt er in de regel toe dat zij de hogere inkomenscategorieën niet alleen absoluut, maar ook procentueel meer aan de totale belastinginkomsten bijdragen.

Maar ja, peuter dat onze linkse vrienden maar eens aan het verstand.

Hans Labohm econoom en redactielid van Liberaal Reveil.

TEN GELEIDE

DE VRIJE WIL

– Stephan de Vries –

‘This is one of the two great labyrinths into which human minds are drawn: the question of free will versus predestination.’ Met die zin uit de roman *Quicksilver* van de Amerikaanse schrijver Neal Stephenson is het thema van deze editie van *Liberaal Reveil* kernachtig samen te vatten. Kunnen we ervan uitgaan dat de mens een vrije wil heeft en dientengevolge op autonome wijze tot gedrag en besluiten komt? Of wordt die vrijheid, zoals hersenwetenschappers als Dick Swaab en Victor Lamme beweren, in werkelijkheid vrijwel geheel beperkt door genetische kenmerken en omgevingsfactoren? Is, anders gezegd, de menselijke vrije wil niet meer dan een ‘plezierige illusie’? Voor liberalen is dat een elementaire vraag die de essentie van hun wereldbeeld raakt. Zonder het bestaan van een vrije wil staat het ideaal van een liberale samenleving immers op zijn zachtst gezegd op losse schroeven. Spreken over zelfbeschikking of vrijheid, laat staan er beleid op baseren, lijkt in dat geval opeens niet meer te zijn dan een van de realiteit losgekomen onderneming.

Vooraf na het in 2010 verschijnen van Swaabs *Wij zijn ons brein*, dat honderdduizenden keren over de toonbank is gegaan, en Lammes *De vrije wil bestaat niet* kan het thema rekenen op brede maatschappelijke interesse. Swaab, emeritus hoogleraar Neurobiologie, en Lamme, hoogleraar Cognitieve Neurowetenschappen, mochten in 2010 beiden aanschuiven bij het populaire avondprogramma *Pauw & Witteman* om hun theorieën aan het grote publiek kenbaar te maken. Hun visie werd in één klap zowel bekend als berucht in Nederland. Enerzijds is Swaabs boodschap aantrekkelijk gebleken voor diegenen die uit zijn betoog een gefundeerde, krachtige wetenschappelijke boodschap halen die ook nog eens relatief gemakkelijk is te doorgronden. Die boodschap heeft voor sommigen ook nog eens een heel aantrekkelijke kant: als men zelf niet verantwoordelijk kan worden gehouden voor de eigen gemaakte keuzes en daden dan valt niemand in geen

enkel geval persoonlijk iets te verwijten en draagt ook niemand schuld. Anderzijds is er sterk emotioneel gereageerd op de bevindingen van Swaab en zijn collega hersenwetenschappers. Zo kreeg hij reeds in 1989 te maken met dreigbrieven en -telefoontjes toen hij beweerde dat homofilie een aangeboren fenomeen is, genetisch vastgelegd in een bepaald deel van de hersenen. Maar ook zijn werk in 2010 deed de gemoederen hoog oplopen. Het niet bestaan van de vrije wil blijkt over het algemeen genomen een moeilijk verkropbare boodschap. Gevoelens van autonomie en eigenaarschap over het eigen handelen zijn stevig verankerd in het mens zijn en pogingen dergelijke gevoelens te ontwortelen stuiten op hevig verzet. Niet zelden wordt het ‘argument’ ten tonele gevoerd dat ‘er toch meer moet zijn’ dan een dergelijk vergaand voorgeprogrammeerd leven.

Zoals gezegd is het idee dat het meest complexe orgaan dat we bezitten in plaats daarvan wellicht juist ons bezit er één waar ook liberalen doorgaans de rillingen van krijgen. Niet voor niets spreekt Sebastian Valkenberg in zijn bijdrage aan ons thema over een nieuwe dreiging voor het liberalisme. Een dreiging die ditmaal niet van politieke aard is, zoals grote ideologieën, totalitaire systemen en dictators, maar in plaats daarvan vanuit de hersenwetenschap komt. In een moedig betoog durft hij de vraag centraal te stellen of de VVD zich wellicht moet opmaken voor de opheffing van de partij.

Jan Verplaetse, auteur van onder meer *Het morele brein* (2006) en *Zonder vrije wil* (2011), spreekt in zijn bijdrage niet van een bedreiging voor het liberalisme. Integendeel. Zelfs als we afscheid nemen van de vrije wil en daarmee van verantwoordelijkheid is dat eerder een kans voor het liberalisme dan de naderende ondergang van de stroming, aldus Verplaetse. Hij durft zelfs de stelling aan te gaan dat het omarmen van een leven zonder vrije wil gepaard gaat met een bonus: het concept ‘vrijheid’ kan op die manier namelijk een heel andere invulling gaan krijgen.

Vice-president van het Gerechtshof Arnhem en hoogleraar Organisatie en Rechtspleging Rinus Otte kiest een meer praktische invulling van het thema door te kijken naar hoe het liberalisme zich verdraagt met de strafrechtelijke visies van wetenschappers als Swaab en Lamme. Hij tracht een antwoord te formuleren op de vraag hoe, vanuit het liberalisme bekeken, straffen en behandelen zich tot elkaar verhouden als men accepteert dat strafwaardig gedrag wordt aangestuurd door hersenfuncties waarover de mens wellicht geen (volledige) controle heeft. Kunnen daders in dat geval wel aangesproken worden op het door hen vertoonde gedrag en is dergelijk gedrag nog wel langer te beschouwen als strafwaardig?

Camilia Bruil gaat in haar artikel op zoek naar dilemma's die in de dagelijkse praktijk letterlijk over leven en dood gaan. Vanuit liberaal perspectief benadert zij de emotionele kwestie 'euthanasie'. Alle procedures, wetten en regelgeving in ogeschouw nemend vraagt zij zich af in hoeverre er in de huidige situatie sprake is van vrije wil bij sterven en of daar überhaupt wel sprake van kan zijn.

In dit themanummer is tevens ruimte gemaakt voor de nodige interactie en reflectie. In een vraagge-

sprek met kardinaal Willem Jacobus Eijk belichten Fleur de Beaufort en Patrick van Schie de rooms-katholieke visie op de vrije wil. In het interview wordt verkend in hoeverre die religieuze stroming invulling geeft en ruimte biedt aan het concept en hoe die visie zich tot het liberalisme verhoudt.

Het themanummer wordt afgesloten met een boekbespreking van *Vrije wil is geen illusie*, van Herman Kolk. Hij kruist in zijn betoog de degens met Swaab en de zijnen. Kan Stephan de Vries een definitief oordeel vellen over de vraag of er al iemand is aan te wijzen die zich de winnaar van dat 'duel' mag noemen? Bestaat er een weg die ons naar de uitgang kan leiden van het labyrint waar Neal Stephenson in zijn roman over spreekt?

Als u op zoek bent naar het antwoord op die vraag en naar duiding en verdieping betreffende het thema 'de vrije wil', leest u dan vooral verder. Als u dat wilt tenminste.

Stephan de Vries is politicoloog en wetenschappelijk medewerker bij de prof.mr. B.M. Teldersstichting.

ALS HERSENWETENSCHAPPERS DE VRIJE WIL DOOD- VERKLAREN, MOETEN LIBERALEN DE VRIJHEID REDDEN

– Sebastien Valkenberg –

‘Niettemin, de roker is – het is en blijft een van de principiële aspecten van de discussie – baas in eigen buik en als hij die met nicotineresten wenst vol te storten, staat hem dit vrij.’

M. van Amerongen, *Rook doet leven!*

Elke tijd brengt nieuwe gevaren voor het liberalisme met zich mee. Vorige eeuw kwam de dreiging uit politieke hoek. Vooral de eerste helft van de twintigste eeuw werd beheerst door de strijd tegen het nazisme en het communisme, die beide uitgingen van een onbegrensde staat die zich overal mee bemoeit. Individuele vrijheden waren volgens deze ideologieën niet alleen weinig nastrevenswaardig, maar ronduit bedreigend voor het voortbestaan van het collectief. Desalniettemin zou alleen de liberale democratie overleven. In 1989 verkruidde het communisme, reden voor de Amerikaanse politieke filosoof Francis Fukuyama (1952) om in dit wonderjaar ‘het einde van de geschiedenis’ uit te roepen, eerst in het gelijknamige essay en later in boekvorm.

Het is echter een vergissing om te denken dat de triomf van het liberalisme definitief is, voor zover dit überhaupt al het geval kan zijn. In de eenentwintigste eeuw is er opnieuw aanleiding tot zorg. Tegenwoordig komt de dreiging niet in de eerste plaats van machtsbeluste dictators en totalitaire systemen die lak hebben aan de rechten van hun burgers, maar vanuit de wetenschap. Preciezer: vanuit de hersenwetenschap. Nóg preciezer: van goedbedoelende politici die de laatste inzichten uit de hersenwetenschap aangrijpen om paternalistische maatregelen te legitimeren. De laatste jaren heeft deze wetenschappelijke discipline een geweldige vlucht genomen en gaandeweg wordt duidelijk hoe ingrijpend de gevolgen hiervan kunnen zijn.

De oprukkende hersenwetenschap kan niemand zijn ontgaan. De tafels in de boekhandel liggen vol met titels over dit onderwerp. Van *Wij zijn ons brein* (2010), van emeritushoogleraar Neurobiologie Dick Swaab, zijn honderdduizenden exemplaren verkocht en de teller loopt nog. Tegelijkertijd is de gulzigheid waarmee het publiek de informatie tot zich neemt meer dan begrijpelijk. Toen deze zomer het Higgs-

deeltje werd ontdekt, was dat even wereldnieuws, maar gevolgen voor het dagelijkse leven heeft deze ontdekking niet. Het hoge theoretische gehalte van deze kwestie – het Higgs-deeltje, welbeschouwd niet eens een deeltje, is alleen waarneembaar via een deeltjesversneller van 27 kilometer – maakt dat zij vooral interessant voor wetenschappers is.

Die distantie is daarentegen onmogelijk als het de resultaten van de hersenwetenschap betreft. Daarvoor staat er simpelweg teveel op het spel. Recente bevindingen lijken het liberale mens- en wereldbeeld aan het wankelen te brengen of wellicht zelf om zeep te helpen. Dit gaat tenslotte uit van het zelfbeschikkingsrecht van mensen. In hoeverre kan er nog sprake van zijn dat we over onszelf beschikken wanneer een groeiend leger hersenwetenschappers de vrije wil ontkennen? Een vermogen om vrij te kiezen wat we doen, waarom en hoe, zoals de Vlaamse filosoof en neurowetenschapper Jan Verplaetse haar definieert,² staat immers op gespannen voet met de constatering dat beslissingen voortkomen uit de causale netwerken in onze hersenen.

Meer dan enige andere politieke stroming moet het liberalisme zich er rekenschap van geven als de ooit zo hoog aangeslagen vrije wil van zijn voetstuk dreigt te vallen. Wat zijn de gevolgen van deze ontmaskering voor het uitgangspunt van het liberalisme? Devalueert de strijd voor meer individuele vrijheid tot donquichotterie? Moet de VVD zich wellicht opmaken voor de opheffing van de partij?

Wanneer is de devaluatie van de vrije wil begonnen? Ruim twee eeuwen terug stelde de Franse filosoof Julien Offray de La Mettrie (1709-1751) al dat mensen geavanceerde machines zijn die gehoorzamen aan natuurwetten. In dit opzicht was hij de Dick Swaab van de achttiende eeuw. Weliswaar liep hij met zijn consequent doorgevoerde materialisme

voortuit op de conclusies van hedendaagse hersenwetenschappers, maar anders dan zij kon hij zijn these nog niet met empirisch onderzoek onderbouwen. Dit kwam pas goed op gang toen in de loop van de twintigste eeuw technische hulpmiddelen, zoals het elektro-encefalogram (EEG), beschikbaar kwamen die inzicht boden in de werking van de hersenen. Hierdoor kon de Amerikaanse neurofysioloog Benjamin Libet (1916-2007) halverwege de jaren tachtig zijn befaamd geworden onderzoek doen naar de manier waarop beslissingen tot stand komen.

De onderzoeksvraag van Libet betreft het moment wanneer iemand zich bewust wordt van zijn besluiten. Daartoe werkte hij met proefpersonen die werden gevraagd om hun hand te sluiten op een willekeurig ogenblik. Er was niemand die hen zei wanneer ze dit moesten doen; dat mochten ze zelf beslissen. Ofwel: uit vrije wil. Of correcter is wellicht om te schrijven: uit 'vrije wil', want Libet vroeg zijn proefpersonen wanneer ze zich bewust werden van hun beslissing om hun hand te sluiten. Dit tijdstip duidde hij aan met het zogenaamde 'W- of wanting-moment'. Hij wilde weten of dit was terug te zien in het hersengolfpatroon van zijn proefpersonen. Betekende het W-moment ook een verhoogde hersenactiviteit? Daarvan was inderdaad sprake, maar niet op het verwachte moment. Er was, verrassend genoeg, al activiteit vóórdát de proefpersonen een besluit hadden genomen, soms bijna een seconde eerder. Deze activiteit noemt Libet 'de gereedheidspotentiaal'.

In zijn boek *Zonder vrije wil* (2011) gaat de Vlaamse filosoof en neurowetenschapper Jan Verplaetse uitvoerig in op het onderzoek van Libet. Hij wijst erop dat recente onderzoeken de gereedheidspotentiaal steeds verder in het verleden situeren. Inmiddels wijzen metingen uit dat de hersenactiviteit soms al tien seconden voorafgaand aan het wilsbesluit begint.³ Doen deze causale processen in de hersenen de vrije wil verdampen? Verplaetse sluit niet helemaal uit dat er dertig jaar na Libet toch sprake kan zijn van vrijheid. 'Maar naarmate onze wetenschappelijke kennis over het beslissende brein toeneemt,' zegt hij, 'wordt deze hypothese steeds minder waarschijnlijk.'⁴

Daar komt bij dat het onderzoek zich al lang niet meer beperkt tot eenvoudige processen als de aansturing van spieren, zoals in het experiment van Libet. Vorig jaar verscheen in *Current Biology* een studie naar de correlatie tussen iemands politieke voorkeur en zijn hersenstructuur.⁵ Het betoog

kwam erop neer dat progressieven een beter ontwikkelde cortex cingularis anterior zouden hebben, terwijl conservatieven meer activiteit vertonen in de amygdala. Naar welk deel van de hersenen de Latijnse termen verwijzen doet hier niet ter zake. Het gaat er om dat zelfs onze politieke overtuigingen (deels) voorgeprogrammeerd zouden zijn.

In het uiterste geval ondergraaft dit determinisme de democratie. Deze staatsvorm is immers gebaseerd op de aanname dat burgers argumenten pro en contra tegen elkaar afwegen zodat ze weloverwogen en in vrijheid een keuze kunnen maken in het stemhokje. Exit vrije verkiezingen – is dat de dystopie die opdoemt?

Tot zover de doodverklaring van de vrije wil in vogelvucht. De hersenwetenschap is volop in beweging en lang niet iedereen⁶ onderschrijft de ferme stelling van Verplaetse en collega's als de Amsterdamse hersenonderzoeker Victor Lamme⁷ dat de vrije wil een illusie is. Maar zelfs met alle mogelijke voorbehouden is het onvermijdelijk dat de bezorgdheid toeslaat. De dreigende afwaardering van de vrije besluitvorming is op zijn minst een hersenkraker van de buitencategorie. Zowat de hele samenleving moet erdoor op de schop.

De contouren van zo'n nieuwe maatschappij probeert Verplaetse te schetsen in *Zonder vrije wil* (2011). Dit is de echte portee van zijn boek en de vraag naar het bestaan van de vrije wil vormt slechts de aanloop naar dit immense vraagstuk. Qua impact en dramatiek vergelijkt hij onze situatie met die aan het einde van de negentiende eeuw, toen de Duitse filosoof Friedrich Nietzsche (1844-1900) de dood van God signaleerde.⁸ Eeuwenlang had het christendom gefungeerd als de grondslag voor goed en kwaad, maar die functie brokkelde af in een seculiere samenleving. Hoe moest de moraal voortaan gefundeerd worden? Dezelfde vraag kan worden gesteld met betrekking tot de doodverklaring de vrije wil. Valt het begrip 'aansprakelijkheid', de hoeksteen van de rechtspraak, nog te gebruiken? Blijft het mogelijk om iemand misdragingen aan te rekenen als zijn gedrag voortkomt uit structuren in zijn hersenen? Vermoedelijk moet het begrip 'dader' maar helemaal uit het woordenboek worden geschrapt.

Verplaetse betoogt dat we ons maar beter kunnen voorbereiden op 'het verwijtloze leven'. Hoe buitennissig dit ook klinkt – wie lukt het om, laten we zeggen, de moordenaar van zijn kind, geen verwijten

te maken? –, het lijkt erop dat de gevolgen veel verstrekkender zijn dan hij veronderstelt. Moeten we volgens de redenering van Verplaetse niet ook stoppen met complimenten maken? Het compliment is tenslotte niets anders dan het fotonegatief van het verwijt en als we iemand zijn wangedrag niet kunnen aanrekenen dan is een schouderklopje vanwege iemands verdiensten net zo misplaatst.^A

Zo'n vaart zal het vermoedelijk niet lopen met het verwijtloze en complimentloze leven. Een reëler risico op de korte termijn komt van beleidsmakers als zij de uitkomsten van de hersenwetenschap gaan omarmen. Hoewel Verplaetse hier niet op in gaat, vormt de doodverklaring van de vrije wil een geweldige aanmoediging voor onder meer de antirooklobby, pleitbezorgers van meer sport en gezond eten, voorstanders van gemengde scholen. Totnogtoe werden ingrijpende maatregelen van hun kant, zoals verboden of de uitoefening van dwang, afgeremd doordat ze stuitten op het zelfbeschikkingsrecht.

De negentiende-eeuwse liberaal John Stuart Mill (1806-1873) definieerde dit recht als volgt in zijn essay/pamflet *On liberty* (1859): 'Over his own body and mind, the individual is sovereign.'⁹ Ofwel: wij – en alleen wijzelf! – hebben zeggenschap over ons lichaam en onze geest. Die behoren ons toe, óngeacht de manier waarop we hiermee omspringen. Zolang dit leidt tot groter lichamelijk en geestelijk welzijn is afstand houden geen kunst. Ingrepen in de privésfeer zijn in dit geval immers onnodig. Die terughoudendheid wordt echter op de proef gesteld als blijkt dat we afwijkende keuzes maken en onszelf schade (zouden) toebrengen. Maar ook dan geldt: afstand houden. De geschiedenis heeft te veel voorbeelden laten zien van paternalisme dat desastreus uitpakte, óók – of misschien: juist – als deze bemoeienis voortkwam uit de allerbeste bedoelingen.

Heeft het zelfbeschikkingsrecht zijn langste tijd gehad? Het heeft er alle schijn van dat het tenminste onder druk komt te staan door de inzichten uit de hersenwetenschap. Want in welke mate beschikken we nog over onszelf als blijkt dat de vrije wil, in de woorden van Verplaetse, wordt onttroond als

besluitvaardige en doortastende CEO?¹⁰ Dit inzicht is koren op de molen voor iedereen die toch al vond dat het vlees zwak is. Eindelijk wetenschappelijk onderbouwd dat het vrije wilsbesluit een zeldzaamheid is, zo niet onmogelijk. Zie hier het perspectief dat lonkt: idealisme op wetenschappelijke grondslag dat zich niet meer hoeft te laten terugfluiten door het zelfbeschikkingsrecht.

De toekomst voorspellen is moeilijk, maar het is niet onwaarschijnlijk dat de hersenwetenschap in de nabije toekomst gaat fungeren als krachtvoer voor beleidsmakers. Nu al pleiten ze voor forse ingrepen in privésfeer en vermoedelijk zullen deze alleen maar talrijker worden naarmate hun zelfvertrouwen groeit. Zo deed Bert Kuipers, voorzitter van de Samenwerkende Gezondheidsfondsen, in *Trouw* zijn beklag over Edith Schippers, minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Zijn klacht luidde dat zij burgers onterecht verantwoordelijk maakt voor hun eigen gezondheid. Terwijl de overheid deze juist actief moet bevorderen. 'Leefstijlinterventies' noemt hij zulke ingrepen van overheidswege. Na deze oproep neemt Kuipers alvast een voorschot op het verwijt dat hij zich bevoogdend opstelt. 'Het stimuleren en actief ondersteunen van gezond gedrag is geen betutteling.'¹¹

Een vergelijkbare redenering volgt het Kenniscentrum Gemengde Scholen. Hier kunnen scholen, gemeentes en ouders terecht als ze een zwarte of witte schoolpopulatie willen voorkomen, maar niet precies weten hoe ze dit moeten doen. Daartoe kunnen ze kennis nemen van de ervaringen in twaalf pilotgemeenten, waaronder Nijmegen. Hier is een centraal punt ingesteld – schoolwijzernijmegen.nl – waar ouders een lijst indienen met de scholen van hun voorkeur. In het geval dat een school te veel aanmeldingen krijgt, is selectie noodzakelijk. Een uitgangspunt zou kunnen zijn om de aanmeldingen te behandelen in de volgorde van binnenkomst. In plaats daarvan weegt het centrale aanmeldpunt mee of leerlingen 'bijdragen aan een evenwichtige samenstelling van de schoolpopulatie'. Ondanks deze bemoeienis met het selectieproces blijft het Kenniscentrum Gemengde Scholen volhouden: 'De keuzevrijheid van ouders blijft overeind.'¹²

Opmerkelijk is dat zowel Samenwerkende Gezondheidsfondsen als het Kenniscentrum Gemengde Scholen zichzelf vrijpleit van de beschuldiging dat ze bevoogdende maatregelen voorstaat. Natuurlijk is het mogelijk dat hun opmerkingen – leefstijlin-

A Maar ook anderszins blijkt het verwijtloze leven makkelijker gezegd dan gedaan. Op allerlei plaatsen in het betoog van Verplaetse sijpelen concepten door die eigenlijk verboden zijn. Zo haalt hij de volgende casus aan: kan iemand die dronken is en brokken maakt zich verschuilen achter het feit dat hij onder invloed was? Niet wanneer de dronkaard zichzelf eerst 'willens en wetens in een roesttoestand' heeft gebracht. Willens en wetens? Daar duikt zij dus toch weer op: de vrije wil.

terventies zijn ‘geen betutteling’ en de vrije schoolkeuze ‘blijft overeind’ – bedoeld zijn om eventuele critici voor te zijn. Wie hardop zegt dat hij de vrijheid aan banden legt, creëert geen draagvlak voor zijn plannen. Zo bezien kunnen de sussende woorden voortkomen uit strategische overwegingen. In dat geval zou er sprake zijn van kwade trouw. Maar kan het ook zijn dat ze oprecht geloven dat de vrijheid bij hen niet in het gedrang komt? Het zou niet voor het eerst in de geschiedenis zijn dat vergaande ingrepen in de privésfeer worden verkocht als maatregelen die de vrijheid juist vergroten.

Voor deze redenering waarschuwde de Engelse liberaal Isaiah Berlin (1909-1997) ruim een halve eeuw geleden al in ‘Two concepts of liberty’ (1958), een tekst die hij als inaugurele rede uitsprak toen hij hoogleraar in de politieke theorie werd in Oxford. De overtuiging dat dwang een bevrijdende werking zou kunnen hebben is al eeuwen oud. Berlin herleidt haar tot het werk van Plato (427 v. Chr.-347 v. Chr.) en ziet haar opduiken bij onder meer Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) en Immanuel Kant (1724-1804). De vrijheidsopvatting van deze filosofen is gebaseerd op dezelfde vraag: ‘What, or who, is the source of control or interference that can determine someone to do, or be, this rather than that?’¹³

Uitgangspunt is namelijk dat we een ‘hogere natuur’ (grofweg: onze rationele wil) zouden bezitten en een ‘lagere natuur’ (onze irrationele impulsen en ongecontroleerde wensen, aldus Berlin). De eerste staat tot de tweede als een meester tot zijn knecht. Zo zou het althans moeten gaan volgens de pleitbezorgers van de positieve vrijheid. De traditie, die begon met Plato, stelt vrijheid gelijk aan zelfbepaling of meesterschap over onszelf. Hiervan is sprake als iemand letterlijk in de ketenen ligt en elke vorm van invloed op zijn eigen leven afwezig is. Maar Berlin benadrukt dat in deze visie ook geestelijke of figuurlijke ketenen kunnen bestaan. Verdedigers van de positieve vrijheid vragen zich af hoe groot het verschil is tussen iemand die zich als slaaf moet voegen naar de wensen van zijn meester en iemand die slaafse houding aanneemt jegens zijn ‘lagere natuur’. In beide gevallen kan in hun optiek geen sprake zijn van zelfbeschikking.

Positieve vrijheid laat zich uitleggen aan de hand van het roken. Vermoedelijk zien veel mensen dit als het meest herkenbare voorbeeld van onze lagere natuur die de overhand heeft. Als vrijheid gelijk staat aan zelfbepaling, moet de conclusie luiden dat rokers onvrij zijn. Ze slagen er, in het schema van

de positieve vrijheid, niet in hun hogere natuur de doorslag te laten geven. Waar de rationele wil het voor het zeggen zou moeten hebben, bepalen irrationele en ongecontroleerde impulsen hier het gedrag. Via deze redenering, aldus Berlin, komt vrijheid gelijk te staan aan rationeel handelen. Vandaar ook de kwalificatie ‘positieve vrijheid’: alleen wie op de juiste manier invulling geeft aan zijn leven, mag zichzelf vrij noemen.

Deze redenering is een wolf in schaapskleren. Vrijwel iedereen zal zelfbepaling als iets nastrevenswaardigs zien. De kernvraag is echter: is ingrijpen toegestaan als we domme dingen (dreigen te) doen en onze zelfbepaling in gevaar komt? Berlin waarschuwt dat de positieve vrijheidsopvatting zulke ingrepen rechtvaardigt. Zij zet de deur open naar allerlei vormen van paternalisme – voor zover die term überhaupt nog van toepassing kan zijn. Verhelderend is opnieuw het roken. Van bovenaf opgelegde maatregelen die dit verhinderen zijn niet alleen goed voor de gezondheid, maar hebben zelfs een bevrijdend effect als rokers hun pakje sigaretten laten liggen. Hun hogere natuur bepaalt daardoor immers het gedrag in plaats van hun lagere natuur. Zie hier het risico van positieve vrijheid waar Berlin voor waarschuwt: ze rechtvaardigt maatregelen die diep ingrijpen in de privésfeer én belooft tegelijk dat deze maatregelen iemands vrijheid vergroten.

De redenering die Berlin blootlegt verklaart hoe de Samenwerkende Gezondheidsfondsen en het Kenniscentrum Gemengde Scholen oprecht kunnen geloven dat ze zich niet betuttelend opstellen. Vermoedelijk zijn beleidsmakers in de toekomst nog minder geneigd terughoudendheid te betrachten naarmate hersenwetenschappers de vrije wil verder uithollen. Ons beroepen op de zelfbeschikking waar Mill een lans voor brak wordt steeds lastiger. Dat wil zeggen: als zelfbeschikking duidt op het geestelijke vermogen waarmee we de regie voeren over onze handelingen.

Er is namelijk ook een andere interpretatie van dit begrip mogelijk die zich niets aantrekt van de ontwikkelingen in de hersenwetenschap. Het is dus voorbarig om van het liberalisme te verwachten dat het zijn necrologie alvast gaat schrijven. Opnieuw is het betoog van Berlin verhelderend. Zijn essay behandelt namelijk twee vrijheidsconcepten. Tegenover positieve staat negatieve vrijheid, onder meer verdedigd door filosofen als John Locke (1632-1704) in Engeland en Alexis de Tocqueville

(1805-1859) in Frankrijk. Opnieuw voert Berlin de definitie terug op een vraag: 'What is the area within which the subject – a person or group of persons – is or should be left to do or be what he is able to do or be, without interference by other persons?'¹⁴

Ook de negatieve vrijheidsopvatting zouden we kunnen beschouwen als een pleidooi voor zelfbepaling. Toch is de invulling van dit begrip totaal anders dan in het geval van de positieve vrijheid. Allesbessend is dat er een ruimte bestaat waar inmenging van buitenaf in beginsel verboden is – of een 'area of non-interference', zoals het in de literatuur heet. In deze opvatting staat zelfbeschikking gelijk aan de afwezigheid van externe dwang, waarvan slavernij het meest extreme voorbeeld is. Tegen deze achtergrond is geestelijke slavernij echter een betekenisloze kreet als ze een bevrijdingsoffensief van overheidswege zou rechtvaardigen. In weerwil van het standpunt van de Samenwerkende Gezondheidsfondsen en het Kenniscentrum Gemengde Scholen Verboden perken zulke maatregelen iemands vrijheid in en verdienen dus wel degelijk het predikaat 'betuttelend'.

Vrije wil of niet? Het is een discussie waarvan de uitkomsten alleen relevant zijn voor de positieve vrijheidsopvatting aangezien deze zich afhankelijk maakt van hetgeen zich afspeelt in onze binnenwereld. De negatieve benadering daarentegen bekomert zich niet om psychische processen en de duiding daarvan. Welke motieven ten grondslag liggen aan ons gedrag, en of dit de juiste zijn, doet niet ter zake. Het enige wat telt is de vraag of maatregelen iemands handelingsruimte wordt ingeperkt. Dus zelfs als de vrije wil een illusie zou blijken, blijft de negatieve vrijheid onverminderd van kracht.

Eindconclusie: ook in de eenentwintigste eeuw is er volop werk voor het liberalisme. Weliswaar is paternalisme is van alle tijden en maken ook liberalen zich hier schuldig aan, in sommige opzichten misschien wel meer dan andere partijen. Doorgaans zijn zij de pleitbezorgers van 'law and order'. Strenge wetten en de strikte naleving daarvan: het leidt noodzakelijkerwijs tot de inperking van vrijheden. Punt is alleen dat liberalen dit doorgaans ook erkennen – de klassiek-liberalen in de traditie van John Locke althans, niet de sociaal-liberalen à lá D66.^B

B Illustratief is het recente verschil in standpunt ten aanzien van verplichte orgaandonatie. De VVD was tegen, D66 voor. Ondanks dat de laatste partij zichzelf liberaal noemt, meende ze – bij monde van Tweede Kamerlid Pia Dijkstra – dat de zelfbeschikking onaangetaast blijft.

Zorgelijk is echter als dit besef ontbreekt. Dan bestaat het risico dat leefstijlinterventies, zoals de Samenwerkende Gezondheidsfondsen die bepleiten, en bemoeienis met de samenstelling van scholen, waar het Kenniscentrum Gemengde Scholen zich voor inzet, worden aangeprezen als een hogere vorm van vrijheid. En het risico neemt alleen maar toe naarmate de hersenwetenschap luider verkondigt dat er geen vrije wil bestaat. Het valt te vrezen dat beleidsmakers die het toch al niet zo nauw nemen met het zelfbeschikkingsrecht deze conclusie gretig aangrijpen. In het meest dramatische scenario leidt dit tot een overheid die zich opstelt als nationale opvoerder en daarbij geen enkele restrictie meer in acht neemt. Dit maakt krachtige tegenspraak noodzakelijk van het liberalisme als hoeder van de negatieve en enige echte vrijheid.

Sebastien Valkenberg is freelance journalist en publicist en schrijft onder meer voor Trouw en Filosofie Magazine.

Noten:

- 1) M. van Amerongen, *Rook doet leven*, Amsterdam, 2001, p. 68.
- 2) J. Verplaetse, *Zonder vrije wil*, Amsterdam, 2011, p. 30.
- 3) Ibidem, p. 111.
- 4) Ibidem, pp. 117-118.
- 5) R. Kanai e.a., 'Political orientations are correlated with brain structure in young adults', *Current Biology*, volume 21, nummer 8, pp. 677-680.
- 6) Waaronder de Amerikaanse filosoof Daniel Dennett (1942). Zijn visie zette hij recent uiteen in een interview: Peter Giesen, 'Geen vrije wil? Wat een denkfout!', *De Volkskrant*, 17 november 2012, p. 5.
- 7) V. Lamme, *De vrije wil bestaat niet*, Amsterdam, 2011.
- 8) F. Nietzsche, *De vrolijke wetenschap*, Amsterdam, 2007, p. 130.
- 9) J.S. Mill, *On liberty*. Londen, 1974, p. 69.
- 10) Verplaetse, *Zonder vrije wil*, p. 117.
- 11) B. Kuipers, 'Gezond gedrag stimuleren is geen betutteling', *Trouw*, 31 mei 2011, p. 19.
- 12) Zijn visie en werkwijze zet het kenniscentrum uiteen in: *Gemengd naar school. Aanamebeleid*. Deze brochure is downloaden via: <http://www.gemengdescholen.nl/content/pdfs/Aanamebeleid.pdf/>.
- 13) I. Berlin, 'Two concepts of liberty', in: *Liberty*, Oxford, 2002, p. 169.
- 14) Ibidem.

KAN HET LIBERALISME ZONDER VRIJE WIL, VERANTWOORDELIJKHEID EN SCHULD?

– Jan Verplaetse –

In zijn recente boek *Vrije wil is geen illusie* verbaast de Nederlandse neuropsycholoog Herman Kolk zich erover dat Dick Swaab de pro-euthanasie Stichting Vrijwillig Leven steunt terwijl hij elders volhoudt dat de vrije wil niet bestaat. Kolk beschuldigt Swaab van gebrek aan consistentie of moeten we die steun 'soms zien als een tactische concessie aan de mensen die in hun denken nog niet zo ver zijn?'. Deze verbazing en kritiek is het zoveelste hardnekkige misverstand rond de vrije wil. Afscheid van de vrije wil houdt geen afscheid in van morele waarden zoals zelfbeschikkingsrecht, autonomie of vrijheid. Ook in een wereld zonder vrije wil moet je nog kiezen welke morele waarden het verdienen om ethisch en politiek verdedigd te worden. Je kunt perfect een liberale ideologie omarmen zonder dat je nog gelooft in een vrije wil.

Zelf ga ik nog een stap verder dan Swaab en Lamme die ik om heel andere redenen weinig consequent vind. Ik geloof dat afscheid van de vrije wil gelijkstaat met afscheid nemen van verantwoordelijkheid. Jawel, u leest het goed. Gooien we de vrije wil weg, dan zijn mensen niet langer verantwoordelijk voor wat ze (mis)doen. Maar ook dit radicale standpunt hoeft onze moraal niet aan te tasten. Ook in wereld zonder schuld en verantwoordelijkheid moeten we nog kiezen welke moraal we willen verdedigen. Opnieuw kun je liberaal zijn zonder vrije wil en verantwoordelijkheid. Er is zelfs een bonus. Het concept 'vrijheid' kan een nieuwe invulling krijgen. Zo wordt vrijheid niet alleen een ideaal dat mensen toestaat om te floreren, het ligt ook aan de basis van een filosofische houding om beter met negatieve ervaringen zoals conflicten, mislukkingen of frustraties om te gaan.

Enkele misverstanden

Dat is nogal wat. Hoe kan ik deze stelling op enkele pagina's verduidelijken? Eenvoudig wordt het niet want het vrije wildebat is geen gemakkelijke discussie. Misschien helpt het om eerst te vertellen wat de vrije wil niet is. De vrije wil valt niet samen met één

of ander mentaal vermogen waar geen discussie over bestaat. Mensen beschikken normaal gezien over bewustzijn, aandacht, taalvermogen, wilskracht, zelfcontrole, verbeelding, enzovoort. Wie dus de vrije wil ontkent, ontkent niet het bestaan of het belang van deze vermogens. Toch heeft niet iedereen dit goed begrepen. Lamme, Kolk, Swaab hebben het in hun boeken vooral over het (on)belang van ons bewustzijn als we beslissingen nemen. Maar hierdoor verlaat je de filosofische discussie over het bestaan van de vrije wil en open je een psychologisch debat over de werking van de bewuste wil. Hoe schitterend hun wetenschappelijke werk ook is van filosofie hebben ze weinig kaas gegeten. Ze hebben het grote publiek eerder op het verkeerde been gezet.

Ook heeft de vrije wil niets te maken met 'vrijwilligheid', al doet de Nederlandse taal het tegendeel vermoeden. Iemand doet iets 'vrijwillig' wanneer er geen druk of dwang van buitenaf is. Bijvoorbeeld: wanneer een overheid je niet verplicht om te blijven leven of een foetus te baren, ben je vrij om tot euthanasie of tot een abortus te beslissen. 'Vrijwilligheid' geeft ons het gevoel van vrijheid maar schenkt ons nog geen vrije wil. Hoe intens je gevoel van vrijheid ook mag zijn of hoe goed je beslissing ook spoort met wat je graag wilt, dit betekent nog niet dat je een vrije wil hebt. Het kost misschien wat moeite om dit in te zien, maar het helpt wanneer je beseft dat druk of dwang van buitenaf maar één soort oorzaken vormt die onze beslissingen of onze gedragingen sturen. Behalve deze 'externe' oorzaken zijn er ook 'interne' oorzaken. Ook je vrijheidsgevoel of je tevredenheid komen niet uit de lucht vallen maar worden veroorzaakt. Stel je nu het volgende voor: in een bepaalde situatie waar er geen druk of dwang van buitenaf is, ervaar je altijd een vrijheidsgevoel of ben je altijd tevreden omdat je koos wat je wilde. Maar eigenlijk liggen de 'interne' oorzaken zo dat je geen andere keuze hebt dan je vrij te voelen of tevreden te zijn. Je bent als het ware tot die ervaring gedetermineerd. Mijn vraag luidt dan: beschik je nu over vrije wil? Ik geloof het niet. Hoe aangenaam het

ook is om je vrij of tevreden te voelen, 'vrij zijn' in de betekenis dat je ook anders kon beslissen, reageren of handelen lijkt me nog wat anders.

Verantwoordelijkheid

Dit zijn slechts twee misverstanden. Er zijn nog vele andere. Wat meteen verklaart waarom filosofen de term 'vrije wil' het liefst vermijden. Je zaait alleen maar verwarring. Vandaar dat filosofen zich liever afvragen waarom we een vrije wil nodig hebben en wat die vrije wil moet inhouden om dat doel te bereiken. Een vrije wil hebben we niet nodig om ons vrij te voelen, zoveel is al duidelijk, maar – wie weet – hebben we haar wel nodig om verantwoordelijk te zijn, ons leven zin en betekenis te geven, een identiteit te hebben, enzovoort. Van al deze doelen is de vraag in hoeverre een vrije wil noodzakelijk is voor verantwoordelijkheid veruit de belangrijkste. Wie poneert dat recht, moraal en politiek zonder verantwoordelijkheid kan, klinkt even overtuigd als iemand die beweert dat geneeskunde niets met gezondheid en ziekte heeft te maken. Dit lijkt onvoorstelbaar. Hebben we dus een vrije wil nodig voor verantwoordelijkheid en hoe ziet die vrije wil er dan uit?

Ik heb de radicale overtuiging dat verantwoordelijkheid een vrije wil behoeft die je in dit universum niet kunt verwachten. Verantwoordelijkheid stelt eisen die niet stroken met een wetenschappelijk mens- en wereldbeeld. Zolang godsdienst of filosofie ons overtuigde van het bestaan van de geest, de ziel, het Ego was er geen probleem, maar naarmate we dit mens- en wereldbeeld achter ons laten, zien we ons steeds meer geconfronteerd met de harde gevolgen van ons wetenschappelijke denken. Vaarwel God, ziel, vrije wil en verantwoordelijkheid. Is de mens niet meer dan een uiterst complexe computer of een erg geavanceerd zoogdier, dan moeten we er ons bij neerleggen dat die mens, net als een computer of een dier, niet verantwoordelijk kan zijn voor wat hij goed of fout aanricht. Dit dwingt ons tot de volgende keuze: we doen het zonder vrije wil en verantwoordelijkheid of we doen alsof deze nog wel bestaan hoewel we eigenlijk wel beter weten. Omdat ik schijnheiligheid verfoei, ligt mijn keuze voor de hand.

Onze intuïties en traditionele opvattingen verteren dit radicale antwoord slecht. Nochtans valt die radicaliteit wel mee als je beseft dat er filosofisch maar drie antwoorden zijn. Sommige filosofen blijven hopen dat wetenschap in ons brein nog een soort geest of ziel zal ontdekken waardoor verantwoordelijkheid verzekerd is. Ik deel met die collega's

het besef dat verantwoordelijkheid inderdaad heel hoge eisen stelt, maar ik ben sceptisch over hun verwachting. Wetenschap zal dit niet vinden. Andere filosofen blijven argumenteren dat verantwoordelijkheid zulke hoge eisen niet stelt. Je hebt geen 'bovennatuurlijke' vrije wil nodig om verantwoordelijk te zijn. Een 'natuurlijke' vrije wil – die niet verschilt van de psychische vermogens die de meeste mensen hebben – zou volstaan. Deze sympathieke positie verenigt wetenschap en verantwoordelijkheid. Immers: over het bestaan van psychische vermogens als wilskracht, zelfcontrole of bewustzijn twijfelt niemand. Alleen werken die psychisch vermogens wezenlijk niet anders dan een automaat of een wekker. Ze laten geen alternatieve uitkomsten toe. Dit botst met onze intuïtie over verantwoordelijkheid. Iemand is maar verantwoordelijk als hij een andere keuze kon maken, wat die psychische vermogens niet toelaten. Zo kampt elke positie in het debat met problemen. De ene positie heeft het lastig met wat wetenschap ons over het beslissende brein leert, want geen enkele beslissing, hoe bewust ze ook is, valt zomaar uit de lucht. De andere positie heeft het lastig met onze intuïties over verantwoordelijkheid die wel degelijk een echte vrije wil veronderstelt. Mijn positie ten slotte heeft het lastig met opspelende gevoelens wanneer het fout gaat. Want heb ik het bij het rechte eind, dan neem je beter afscheid van schuld, verwijt en vergelding.

Opnieuw misverstanden

Met elke positie is er dus wat aan de hand, maar ik geef toe dat mijn positie niet evident is. Wanneer ik leken mijn positie uiteenzet, reageren ze nogal eens met onbegrip en kwaadheid. Goedbedoelde kwaadheid, daar niet van. Ze zijn kwaad uit bezorgdheid. Zij vrezen dat wanneer iedereen zou geloven wat ik geloof en dit vrijuit gaat verdedigen het een mooie boel wordt. Op moreel en sociaal vlak dan. Iedereen doet zijn eigen zin, leeft er op los en gaat vrijuit. 'Ik kon er toch niets aan doen' wordt een universeel excuus. Dit is opnieuw een misverstand. Bij nader inzien verandert het afscheid van vrije wil en verantwoordelijk bitter weinig aan onze moraal en ons recht. Dat is niet zo verwonderlijk aangezien elke samenleving, op welke filosofie ze ook steunt, nood heeft aan normen die je niet ongestraft kunt overtreden. Misdrijven pak je aan en schade dient vergoed te worden, of je nu wel of niet gelooft in vrije wil en verantwoordelijkheid.

De misverstanden zijn hardnekkig. Onze taal zit

daar terug voor iets tussen. Zo staat 'verantwoordelijkheid' enerzijds voor 'een geheel aan plichten die iemand, een burger, ouder, organisator, bestuurder, enzovoort heeft.' Wat iemand moet doen. 'Verantwoordelijkheid' in de betekenis van 'verantwoordelijkheden'. Een onbestaande vrije wil tast die 'verantwoordelijkheden' niet aan. Het is niet omdat je tot het inzicht komt dat 'verantwoordelijkheid' niet kan bestaan dat je plots geen plichten of verantwoordelijkheden meer hebt. Maar 'verantwoordelijkheid' heeft nog een andere betekenis. 'Verantwoordelijkheid' kan ook betekenen dat je verwijtbaar bent voor het overtreden van een norm, het verzaken aan een plicht, het niet naleven van een verantwoordelijkheid. 'Schuldverantwoordelijkheid' zo je wilt. Die 'verantwoordelijkheid' verdwijnt wel als er geen vrije wil is. Je kunt niemand verwijten maken. Want verwijten zijn alleen terecht als iemand over een echte vrije wil beschikt. Helaas bestaat die niet en is niemand verantwoordelijk voor wat hij goed of verkeerd deed. Dat je geen verwijten kunt maken betekent nu weer niet dat je alles blauw blauw moet laten. Dat je moet doen alsof er niets gebeurd is. Je kunt de overtreder op een niet-verwijtende wijze duidelijk maken dat hij een fout heeft begaan, dat je liever hebt dat dit niet gebeurt en dat je maatregelen overweegt zodat dit niet meer gebeurt. Indien effectief kan je ook straffen. Niet zozeer omdat de overtreder dit verdient, maar om hem bij te sturen, anderen af te schrikken of de samenleving te beschermen. Al decennia lang doen gedragswetenschappen onderzoek naar welke (hoeveelheid) straf of leedtoevoeging nuttig is om de boel bijeen te houden. Laat ons van hun kennis gebruikmaken. Niemand gaat vrijuit in een wereld zonder vrije wil en verantwoordelijkheid.

Al met al verandert er weinig en wat er verandert sluit overigens goed aan bij actuele evoluties. Conflicten tracht men nu al op een schuldloze manier op te lossen – denk maar aan bemiddeling of *meditation* – en normovertreders tracht men op een verwijtloze wijze aan te pakken – denk maar aan TBS of aan de aanpak van drugverslaving. Zelfs al zouden verwijten en beschuldigingen een filosofisch fundament hebben omdat een echte vrije wil bestaat, vanuit psychologisch oogpunt is het vaak beter om ze buiten het conflict en de behandeling te laten. Ze maken het alleen maar slechter.

Rationele vrijheid

De grootste verandering zit in een andere kijk op de

loop der dingen. Wie afscheid neemt van de vrije wil en verantwoordelijkheid, legt zich erbij neer dat de dingen gebeurd zijn omdat ze in nu eenmaal zo elkaar staken. Het heeft geen zin om het verleden met de vinger te wijzen. Je kunt het verleden hoogstens beter begrijpen om toekomstig leed te vermijden. Ik kan me voorstellen dat dit botst met een liberale vrijheidsopvatting waarbij je de illusie koestert dat de loop der dingen anders en vooral beter kon zijn. Mensen zouden immers de vrijheid hebben om fouten te vermijden en normen beter na te leven. Daarom zijn ze verwijtbaar en verantwoordelijk. Filosofisch is dit betwistbaar. Enerzijds levert ons gevoel van vrijheid nooit een echte vrije wil op en anderzijds botst een echte vrije wil (die noodzakelijk is voor verantwoordelijkheid) met wat wetenschap ons vandaag leert. Houd je vast aan die opvatting van vrijheid, dan komt mijn boodschap hard aan. Die vrijheid vind ik inderdaad een achterhaalde illusie.

Ik kan die harde boodschap verzachten door te laten zien dat ze lang niet zo ingrijpend is als aanvankelijk gevreesd. Ze heeft geen gevolgen voor het liberale ideaal. Ook in een wereld zonder vrije wil en verantwoordelijkheid blijven zelfbeschikking en autonomie verdedigbare morele rechten. En ze heeft geen gevolgen voor onze gedeelde moraal. Al leef je in een wereld waarin je nooit verantwoordelijk kunt zijn, je moet nog steeds 'verantwoordelijkheden dragen' en 'verantwoordelijkheid opnemen'. Onbestaande verantwoordelijkheid is nooit een excuus om je best niet te doen. Niettemin ondergraaft deze boodschap onze traditionele opvatting van vrijheid waarin iemand altijd de mogelijkheid had om betere beslissingen te nemen wanneer hij het maar wilde. Die vrijheid bestaat niet. De juiste beslissing is geen kwestie van verdienste maar van geluk. Je hebt het geluk dat je beslissende brein zo gevormd was dat je de goede beslissing nam. Nam je een verkeerde beslissing, dan kan niemand je dit kwalijk nemen. Mensen hebben geen superbrein, ziel, geest of Ik die een noodlottige beslissing kan 'overrulen'. Wie dus op die vrijheid vertrouwt, moet ik teleurstellen. Alleen als je geluk hebt, gaat het gezegde 'willen is kunnen' op. Voor wie pech heeft is dit gezegde een pijnlijke onwaarheid.

Ongetwijfeld is deze visie in strijd met de actuele kijk van heel wat liberalen op vrijheid. Hoe meer vrijheid en verantwoordelijkheid we mensen geven, ze worden nooit echt vrij en nooit echt verantwoordelijk. Wie dit wel blijft denken steunt op een achterhaald geloof in de vrije wil. Toch denk ik

dat we die echte vrijheid en echte verantwoordelijkheid ook niet nodig hebben. We hebben genoeg aan een bescheidener opvatting van 'vrijheid als recht' en 'verantwoordelijkheid als plicht'. Deze visie sluit ook aan bij een meer rationele invulling van vrijheid. Volgens deze opvatting beperkt vrijheid zich niet tot het zich bevrijden van externe factoren die je belemmeren om een florerend leven uit te bouwen. Er bestaat ook een andere vorm van vrijheid. Die bevrijdt ons van interne factoren die een rationeel oordeel en een morele beslissing in de weg staan. Dit niet alleen in gunstige omstandigheden, maar ook in situaties waarbij we iets kostbaars (dreigen te) verliezen. Bijvoorbeeld wanneer andere mensen je verwachtingen doorkruisen of je inspanningen of realisaties ongedaan maken. In zulke conflicten voedt boosheid verwijten en vertroebelt kwaadheid je rationeel oordeel en moreel handelen. Rationele vrijheid geeft je rust en wijsheid in deze moeilijke omstandigheden.

Veel ideologieën halen hun neus op voor deze rationele vrijheid. Voor het conservatisme zijn verwijten onvermijdelijk want diep in onze cultuur geworteld. Schuld en boete horen bij de *Volksgeist*. Het populisme juicht deze boosheid toe, slaat er politieke munt uit, maar wast zijn handen in onschuld zodra woede tot wreedheid leidt. Hoewel ze in principe wel een rationele politiek voorstaan, hebben socialisten en groenen het te druk met het invoeren van nieuwe wetgeving waardoor ze kwetsbaar zijn voor ontgoocheling, frustratie en nederlaag. Blijft deze wetgeving dode letter of treden burgers ze massaal met de voeten, dan zijn ze boos en verontwaardigd omwille van zoveel conservatieve tegenkracht. Van alle ideologieën is het liberalisme uitstekend geplaatst om een rationele politiek te verdedigen. Dit omvat niet alleen een politiek die zijn programapunten baseert op de beste argumenten, maar ook een politiek die de moed heeft om in moeilijke omstandigheden, tegen de wind van gevoelens, de voordelen van het eigenbelang en de waan van de

dag, de kracht van de rede te blijven verdedigen. Een liberaal politicus geeft de burger ongelijk als die strengere straffen eist wanneer is aangetoond dat die niet werken. Een liberaal politicus geeft de burger ongelijk als die weer eens beweert dat werkloosheid, armoede, verslaving en delinquentie door eigen toedoen zijn veroorzaakt en bijgevolg door eigen initiatief ongedaan moet worden gemaakt. Een liberaal politicus hecht veel waarde aan rechten zoals vrijheid en plichten zoals verantwoordelijkheidsbesef, maar wijst het simplisme 'eigen schuld, dikke bult' resoluut van de hand.

Hoe paradoxaal het ook klinkt, het liberalisme kan dus zonder vrije wil en verantwoordelijkheid. Misverstanden, maar ook diepe intuïties en oude tradities voeden die schijnbare tegenstelling ten onrechte. De liberale ideologie is goed verenigbaar met een filosofie die afscheid neemt van vrije wil en verantwoordelijkheid. Dit met dank aan het belang dat liberalisme hecht aan rationele argumentatie en vrij onderzoek. Voorwaarde is alleen dat het liberale discours voor meer vrijheid en meer verantwoordelijkheid niet uitmond in de illusie van een echte vrije wil en echte verantwoordelijkheid. Geloof in deze illusie staat haaks op een wetenschappelijk mens- en wereldbeeld dat sinds de negentiende eeuw aan de basis ligt van de liberale ideologie. Het liberalisme staat voor de volgende keuze: ofwel houdt het vast aan een overdreven notie van vrijheid en verantwoordelijkheid die wetenschappelijk onverdedigbaar is, ofwel draagt het een afgezwakte maar nog altijd rijke invulling van vrijheid en verantwoordelijkheid uit die goed spoort met de stand van zaken in het wetenschappelijke debat. Aan het liberalisme de (onvrije) keuze!

Jan Verplaetse is docent Moraalfilosofie aan de Universiteit Gent en auteur van Het morele brein (2006), Het morele instinct (2008) en Zonder vrije wil. Een filosofisch essay over verantwoordelijkheid (2011). Contactadres: jan.verplaetse@ugent.be.

DE VRIJE WIL IN HET STRAFRECHT IN RELATIE TOT HET LIBERALISME

– Rinus Otte –

In het strafrecht houden we de dader verantwoordelijk voor zijn keuze de wet te schenden en de samenleving en zijn medeburgers schade te berokkenen. Maar wat te doen als de dader zijn wil niet in vrijheid heeft kunnen bepalen, als hij leidt aan een psychische stoornis die hem verminderd of niet toerekeningsvatbaar maakt voor het gepleegde misdrijf?

Het liberalisme hanteert – grof gesteld – als tolerant uitgangspunt de vrijheid van de individuele burger zolang hij de vrijheid van anderen niet beperkt. Van oudsher heeft het liberalisme veel op met de bescherming van de burgerrechten die de macht van de staat beogen in te tomen. Meer conservatieve stromingen prefereren een strenge aanpak van criminaliteit, omdat zonder veilige samenlevingskaders geen vrije levensvervulling van het individu denkbaar is. Hoe verdraagt het liberalisme zich met de strafrechtelijke visies van wetenschappers als neurobioloog Dick Swaab die betogen dat de vrije wil niet bestaat en het menselijk en dus ook strafwaardig gedrag worden aangestuurd door de hersenfuncties? Hoe is het in dat verband gesteld met de verhouding tussen behandelen en straffen van misdadigers, en kiest een liberaal dan voor straf of voor behandeling?

De wortels van de vrije wil

Het thema van de vrije wil stamt uit de theologie, wordt in de psychiatrie indringend bestudeerd en staat sinds kort hoog op de neurobiologische agenda.

De bekende neurobioloog Dick Swaab meent dat morele verantwoordelijkheid en straf die gebaseerd zijn op de vrije wil, berusten op drijfzand.¹ Hij verwerpt het postulaat van de vrije wil als een illusie die veel ellende heeft veroorzaakt. Zo worden mensen verantwoordelijk gehouden voor hun gedrag zoals pedofilie, terwijl veel keuzen zijn ingegeven door breinprocessen (hoofdstuk 18). Gedragingen, waaronder dus strafbare misdrijvingen, vinden dan ook niet plaats uit vrije wil maar zijn rechtstreeks te herleiden tot breinprocessen. Het wekt dan ook geen verbazing dat Swaab grote moeite heeft met het klassieke straffen, omdat de straf stoelt op de vrije

wil op grond waarvan een misdrijf kan worden toegerekend aan de dader.

Ik ben neurobiologen erkentelijk voor de prille inzichten in de werking van het menselijk brein. Voor de morele dimensies van hun beschouwingen zou echter iets meer bescheidenheid gepast zijn, willen ze niet net als de theoloog onderhorig raken aan het motto: het 'breinologisch geloof' is het bewijs van de dingen die men niet ziet.

De gedragswetenschapper is met de neurobioloog een relatief nieuwe verhalenverteller die de strafrechter adviseert over de al dan niet gestoorde vrije wil van de strafbare dader. De psychologie en de psychiatrie onderzoeken de geestesgesteldheid van de verdachte en kunnen constateren dat deze de verantwoordelijkheid voor het misdrijf niet helemaal of helemaal niet kan worden toegerekend door een stoornis ten tijde van het misdrijf. Tot op heden zijn er veel stoornissen gedefinieerd die geheel of ten dele in de weg staan aan aansprakelijkheid voor het misdrijf.

De overeenkomst tussen neurobioloog en gedragskundige is dat zij menen dat veel misdadig gedrag te herleiden valt tot een neurobiologisch defect of tot een psychiatrische stoornis en daarmee geen sprake is van een vrije keuze voor het gedrag dat onder de loep ligt en waarvoor dus ook niet voluit juridische aansprakelijkheid gedragen kan worden.

Als strafrechter meen ik, in weerwil van de neurobioloog en de gedragsdeskundige, dat in geen enkele samenleving valt te ontkomen aan straffen. Ernstig onrecht valt meestal niet anders te normeren dan met vrijheidsbeneming van soms lange duur. Tot op heden zie ik nauwelijks wetenschappelijke onderbouwing dat ernstige misdrijven zijn te voorkomen met een ander pedagogisch en sociaal-emotioneel klimaat in gezinnen, scholen en andere samenlevingsverbanden. Natuurlijk werkt een criminogene leefomgeving strafbaar gedrag in de hand, maar grensoverschrijdend gedrag zal altijd bestaan waar mensen samenleven en normen stellen aan het sa-

menleven met elkaar.

Het schuldige of gestoorde gedrag en de strafrechter

Tot zover de drie disciplines die zich sterk bezighouden met het postulaat van de vrije wil, waarbij het strafrecht het meest gezichtsbepalend is. Het strafrechtelijk debat over causale verbanden tussen gebeurtenissen, ontwikkelingen, aanleg en menselijk gedrag enerzijds en de keuzevrijheid anderzijds is oud en vaak scherp van toon. Sinds mensenheugenis stut strafrechtelijke aansprakelijkheid op het postulaat dat de veroordeelde schuld heeft aan het begane misdrijf, dat hij anders had kunnen handelen en dat zijn misdrijving dus een vrije keuze inhield. Zonder keuzevrijheid geen strafrechtelijke schuld. Het recht tot straffen hangt dus af van zelfinzicht en beschikingsmacht over het handelen. In het ene strafstelsel kiest men of voor een volledige verantwoordelijkheid voor de gemaakte criminele keuze of voor de afwezigheid daarvan. In Nederland daarentegen kan gedeeltelijke schuld leiden tot een gemengd vonnis van gevangenisstraf in combinatie met de maatregel van terbeschikkingstelling.

Of iemand (gedeeltelijk) verantwoordelijk kan worden gehouden voor zijn daden en dus (gedeeltelijk) schuldig is, is een moeilijk te beantwoorden vraag. Tussen het neurofysiologisch domein van hersenactiviteiten en de werking van de psyche bestaat namelijk een complexe relatie. Mijn stelling is dat de mens ondanks zijn sociale, psychische en niet te vergeten neurobiologische beperkingen verplicht en in staat is om een optimale gedragskeuze te maken. Ik funder dit met twee bouwstenen.

Mijn stelling berust in de eerste plaats op de moeizame causaliteit tussen opeenvolgende gedragingen en misdrijvingen. Bij meer kennis, bijvoorbeeld van de eigen gemaakte fouten, wordt de morele verantwoordelijkheid voor een andere gedragskeuze groter.^A Gebeurtenissen kunnen causaal aan een oorzaak gekoppeld worden, maar een *opeenvolging* van enkele min of meer causaal verbonden

gebeurtenissen verloopt niet volgens een bepaalde causale wetmatigheid. Ook menselijk gedrag bevat wetmatigheden, maar er is geen wetmatigheid voor de opeenvolging van al die onderdelen van gebeurtenissen. Deze gedachte mag toch geen verbazing wekken? Per definitie blikken we vanuit het heden terug in de hoop of de behoefte om het verleden te verklaren en vervolgens brengen we een regelmaat aan tussen opeenvolgende gebeurtenissen. Die ordening, die constructie van ons verleden, is ingegeven door projecties. Vanuit een onvermijdelijk eenzijdig waarnemersperspectief kunnen we de ander, maar ook onszelf en onze persoonlijke geschiedenis, niet optimaal doorgronden. Niettemin verklaart de drang om onszelf, de ander, de verdachte, de geschiedenis te begrijpen, de neiging om de onverklaarbaar ogende eindjes narratief te retoucheren. Een aangebrachte regelmaat tussen opeenvolgende gebeurtenissen wijst daarom eerder op een achteraf geprojecteerde volgorde vanuit het heden dan op een daadwerkelijke voorspelbaarheid of onontkoombaarheid van delinquent gedrag. De stelling die ik hierbij betrek is voor de verhouding tussen determinatie en wilsvrijheid van belang. De mens blijft vrij in zijn keuze, omdat de losse determinanten in zijn bestaan onvoldoende voorspellende kracht toekomen. Tussen de mogelijk neurobiologisch verklaarbare losse componenten zitten normatief bepaalde keuzemomenten die de vrije wil overeind houden. Dit leidt tot een grotere vrije wil dan neurobiologen, theologen en gedragsdeskundigen – met hun prille risicotaxatiemethoden – aannemen. Samenvattend, neurobiologisch determinisme en wilsvrijheid sluiten elkaar niet uit.

Een tweede bouwsteen voor mijn gedachteconstructie dat de mens niet snel gevrijwaard kan worden van strafrechtelijke aansprakelijkheid is de onkenbaarheid van de menselijke psyche. De mens is én ondeelbaar in zijn uniciteit én kan zichzelf en de ander moeilijk doorgronden en kennen. De psychische werkelijkheid is maar ten dele en bovendien slechts contextueel kenbaar. Het is de strafrechter echter alleen te doen om de feiten die nodig zijn voor het strafrechtelijke selectieproces. Dit reductionisme en deze selectiviteit hebben opnieuw met de onkenbaarheid van de mens te maken. Daarom is er – in tegenstelling tot de psychiatrie – in het strafrecht minder dialoog met de verdachte denkbaar maar volgt veeleer een serie van normatieve vaststellingen, waarvoor nu eenmaal geen optimale kenbaarheid van de persoon van de verdachte en

A Bestrijders van deze opvatting menen ten onrechte dat een geringere vrije wil het strafrechtelijk opzet elimineert. Een sterk psychotische dader die in een huis brand sticht door met lucifers gordijnen in brand te steken, heeft ondanks zijn psychotische toestandsbeeld immers noodzakelijkerwijs besef van de brandbaarheid van zwavel en gordijnstof en van de noodzaak de lucifers af te strijken om brand te stichten. Het is vast recht dat een ernstige psychische stoornis goed kan samengaan met aansprakelijkheid en daarmee ook met de oplegging van straffen.

diens psyche is vereist.

Het strafrecht kan slechts een bepaald facet van de mens belichten en beoordelen. In het strafproces staat niet de totale mens ter discussie. Het is voor de strafrechter onmogelijk de mens in al zijn facetten te betrekken bij zijn oordeel. De inhoud van de juridische schuld is niet bepaald veelzijdig en doet minder recht aan de dader dan deze vaak zelf ervaart. De strafrechter heeft te aanvaarden dat er vele onkenbare en fragmentarische oorzaken van het delict zijn die toch de toerekening van aansprakelijkheid niet verstoren.^B

Een tussenstand. Het menselijk bestaan kent vele voorbeelden waarin opeenvolgende gedragingen even zoveel keuzemomenten behelzen die een kwade afdrop in zich meedragen. Wanneer vervolgens het kwaad zich in de vorm van een misdrijf voltrekt, worden door de doorsnee mens en verdachte vaak persoonlijkheidskenmerken en ingrijpende gebeurtenissen aangevoerd die aan de vrije wil in de weg zouden staan. Maar elke repeterende gedragskeuze, zoals het opnieuw grijpen naar de dope of het opzoeken van dezelfde verkeerde vrienden, houdt een vrije keuze in tot omkeer of tot voortzetting van het gedrag. De determinanten, bestaande uit het keer op keer niet doorbreken van de criminogene keten maar die het oude gedrag continueren, maken de opeenvolgende gedragskeuzen en bijbehorende vrijheid moreel gewichtiger en groter. De mens ontstijgt immers aan andere creaturen door met moraal begiftigd te zijn. Deze klassieke gedachte staat haaks op neurologische modellen die de mens devalueren tot volger in plaats van leiderschap over zijn constitutie. Morele vrijheid zou hier in kunnen bestaan dat de mens in staat is een morele orde te handhaven zowel tegenover de 'lagere' impulsen in hemzelf als tegenover de belastende handicaps die in het leven zijn opgebouwd. Vanuit juridisch perspectief is de

wilsvrijheid dus gekoppeld aan waarden.² Bij meer kennis, bijvoorbeeld van de eigen, eerder gemaakte, fouten, wordt de druk van een morele verantwoordelijkheid voor een andere gedragskeuze groter. Kortom, deterministische verbanden in het menselijk bestaan verminderen niet de toegedeelde verantwoordelijkheid en bijbehorende aansprakelijkheid voor strafwaardig gedrag. Er is zelfs sprake van een grotere vrije wil dan regelmatig wordt aangenomen.

Een grotere wilsvrijheid leidt tot minder forensische zorg en TBS

Bij een grotere vrije wil zoals hiervoor bepleit, is meer scepsis op zijn plaats bij de intensievere behandelingen van gestraften in het kader van een terbeschikkingstelling. Het bestaansrecht van de TBS wordt regelmatig betwijfeld vanuit de kosten van de behandeling, vanuit de lange wachttijd voordat de behandeling een aanvang kan nemen of vanuit het niet altijd grote succes van de behandeling en het type behandeling. Ik voeg aan dit kritische palet nog een enkele kanttekening toe.

In de eerste plaats is bij een grotere vrije wil een (al dan niet gedeeltelijke) ontorekeningsvatbaarheid minder opportuun. Daardoor valt meer strafrechtelijke verantwoordelijkheid toe te rekenen en de dader beter te vatten binnen het reguliere strafbegrip. Anders gezegd, bij een geringere invloed van een psychisch defect op de toerekeningsvatbaarheid van de dader is deze meer aanspreekbaar door het 'normale' sanctiepatroon van de vrijheidsstraf.^C Bovendien is het zo dat als de geestelijke blessures moeizaam zijn vast te stellen en af te bakenen, ook de invloed daarvan lastig kan worden vastgesteld. De strafrechter heeft terecht moeite met omlijnen van de stoornis, maar ook met de invloed van een mogelijke stoornis op de vrije wil.

Het spreekt bijna vanzelf dat er verschillende gevallen zijn waarin het – zelfs voor een niet psychiatrisch geschoold rechter – evident is dat de dader ten tijde van het misdrijf in een (acute) psychose verkeerde of aan zeer ernstige wanen leed. Het betreft hier een beperkt aantal delinquenten waarbij narekenbaar tot ontorekeningsvatbaarheid of tot sterk verminderde toerekeningsvatbaarheid wordt geconcludeerd. In mijn betoog blijft de exceptie

^B Mijn benadering heeft ook betekenis voor de forensische psychiatrie. De mens is zoals gezegd slechts fragmentarisch kenbaar, maar deze kennis is bovendien afhankelijk van het gekozen onderzoekskader. Gedragkundig onderzoek heeft geen betrekking op een van het onderzoek onafhankelijke persoonlijkheid, maar op een persoon die afhankelijk is van het onderzoek. De doorwerking van dit onderzoekskader is radicaal: als de persoon van de verdachte wordt onderzocht vanuit psychoanalytisch perspectief dan is een biologisch-psychiatrische waarneming minder aan de orde en vice versa. De werkelijkheid van de forensische psychiatrie lijkt daarmee contextgebonden en slechts geldige onderzoeksresultaten op te leveren binnen de gekozen specifieke onderzoekskaders.

^C In de woorden van Nieboer: 'De toerekening is de dader gelijkstellen aan de rechtsgenoten.' W. Nieboer, *Aegroto suum*, dissertatie RUG, Groningen, 1970, p. 193.

van ontoerekeningsvatbaarheid intact, maar lichtere stoornissen en persoonlijkheidsstoornissen staan op grond van het eerdere betoog niet in de weg aan een volledige toerekenbaarheid van het misdrijf.

Voorts moet de strafrechter voortdurend voor ogen houden dat het strafrecht zich primair focust op de gepleegde daad (de gedraging) en de verantwoordelijkheid daarvoor door de verdachte. Alhoewel in de psychiatrie dit uitgangspunt zal worden onderschreven, lijkt de persoon van de dader en zijn leefomgeving sterker dan voorheen te worden gepsychologiseerd. In sommige gevallen wordt het vermeende ziektebeeld en de daarmee gepaard gaande vertakkingen naar de gezins- en familieomstandigheden van de patiënt zo uitvergroot dat de verantwoordelijkheid voor het delict uit zicht verdwijnen. De psychologisering van met name de leefomgeving van de persoon van de dader kan de jurist in bepaalde strafzaken teveel afleiden van de ouderwetse gedachte te worden geconfronteerd met het kwade in een mens. Misschien moet een verdachte juist niet tegemoet worden getreden met een pretentieve behandelingsaanbod maar met een langere gevangenisstraf, waarbinnen zich mogelijkheden tot behandeling voordoen.

Mij kan worden tegengeworpen dat ik verouderde denkbeelden aanhang en dat de behandeling meer en meer dienstbaar wordt gemaakt aan het doel van gedragsstructurering. Met die tegenwerping wordt vergeten dat zowel aan een ingrijpend behandelingsaanbod als aan een verstrekkende conditioneringsinzet vaak dezelfde psychiatrische diagnose ten grondslag ligt. Om de onderbouwing en houdbaarheid van de diagnose is het mij te doen. Kennisname van de vele psychiatrische scholen en bijbehorende verschillen in diagnosticering maakt veelvuldig een tijdgebonden diagnose zichtbaar. Daarmee is niets mis, de dogmatische instrumenten van de strafrechtsjurist zijn regelmatig hetzelfde lot beschoren. De remedie voor beide disciplines is bescheidenheid. De strafrechter moet waken tegen pretenties uit de psychiatrie om de patiënt desnoods tot zijn graf te behandelen of te verzorgen, zonder dat er een 'narekenbare' prognose over de stoornis en het delictsgevaar voorhanden is. Zowel strafrechter als gedragskundige past relativering. Het is nog niet zo lang geleden dat veelal vrouwen op grond van een maatregel jarenlang werden behandeld voor kleptomanie, om maar te zwijgen over recente publicaties over de betrekkelijkheid van de ADHD-diagnose.

In de tweede plaats is het strafrechtelijk behandelcircuit al jaren bezig om de aansluiting met de GGZ te verbeteren en deze mensen onder te brengen waar ze meer thuishoren, in de reguliere geestelijke gezondheidszorg. De aanstaande Wet Forensische Zorg zou hierin moeten voorzien. Hopelijk komt hiermee een einde aan een immens kostbaar en verdrietig rondpompen van menselijk leed. Ik heb alle variaties meegemaakt waarin men binnen het forensisch circuit de zorgniveaus definieert en herdefinieert. Van *long stay* naar *long care* en zo verder. Thans doet zich de situatie voor dat verlopen zo laat mogelijk worden aangevraagd voor lastige tbs'ers. Het is niet voor niets dat voor vrijwel de helft van de tbs'ers geen verlof wordt aangevraagd. Het is ook niet voor niets dat de reclassering al sinds vele jaren liever goedlopende en risicoloze klanten begeleidt omdat voor andere veroordeelden publicitaire risico's dreigen in het geval de veroordeelde opnieuw in de fout gaat. Het laatste leert dat ons strafbestel voor een deel lijdt onder het onzuivere vergrootglas van de publiciteit en te snelle meningen. Het ware verstandiger om de basis van het strafbegrip de vrije wil in relatie tot vergelding en beveiliging als strafdoelen te herijken en vanuit dat meer theoretische fundament tot wijzigingen over te gaan.

We moeten bij deze herijking in de derde plaats aanvaarden dat er niet altijd zorg in een strafrechtelijk kader mogelijk is, dat bekommerden en verloederden niet altijd in een strafrechtelijke zorginstelling kunnen zitten en dat we domweg minder naïeve maar uiterst kostbare forensische hoop moeten ontwikkelen. We moeten aanvaarden dat we bij wijze van spreken weer meer zwervers krijgen, die bij recidive van strafbare feiten klassiek worden opgesloten in een gevangenis. De menselijke handelingsvrijheid is groter dan we soms als jurist of als hulpverlener willen aanvaarden. Als mijn optiek betekent dat juristen het handboek met stoornissen nader relativeren, vaker een eigenstandig oordeel over toerekenbaarheid vellen, zich minder afhankelijk maken van de forensisch adviseur, de definitie van ziektebeelden meer arbitrair achten, minder persoonlijkheidsstoornissen aanvaarden, minder TBS opleggen, dan is de ultieme consequentie dat we mensen meer aan hun eigen keuze en lot moeten overlaten. Ook als dit een schuldig gevoel bij de voorbijganger van zwervers oplevert. De gevangenis is dan het kader waarbinnen aan de grensoverschrijdende gevallen structuur moet worden geboden, hetgeen regelma-

tig hulp inhoudt, maar dan wel hulp in het kader van detentie. Deze volgorde is van belang omdat de vergelding en de vrijheidsstraf voorop staan en de forensische hulp een onderdeel van de straf kan vormen.

Sinds de Verlichting wordt door vooruitgangsgelovigen gemeend dat we de werkelijkheid kennen. Dit fenomeen raakt ook het doorvorsen van de menselijke geest. Hoeveel desillusies moeten we echter nog verdragen voor we aanvaardden dat de mens geen recht heeft op geluk, maar het recht om in vrijheid zijn eigen ongeluk te dragen? Als dat besef nog eens doorbreekt bij zielzorgers en bij rechters, dan is er tijd voor een terugtred van de overheid. Wat houdt die terugtred in?

Een grotere vrije wil pleit voor de vrijheidsstraf

Een grotere vrije wil pleit tegen een overmatige oplegging van TBS en vóór de vrijheidsstraf. Hieronder volgen enkele argumenten.

In de eerste plaats zou de Nederlandse strafrechtspleging zich minder moeten fixeren op de persoon van de verdachte. Zoals bepleit is een grote fixatie op de eigenheid van de dader onnodig en onhaalbaar. Het recht biedt per definitie een selectief en normatief antwoord op de zinsbeleving van de verdachte. Ik hoop dat de burger zijn persoonlijke opvattingen aanpast aan het juridische wetsbegrip, ik respecteer zijn keuze voor crimineel gedrag, maar ik wijs een omgekeerde volgorde als uitgangspunt voor ons strafrechtelijk stelsel af. De vrijheidsstraf moet zijn strafkarakter niet verliezen, wat betekent dat niet het strafstelsel moet buigen naar de veroordeelde maar dat het uitboeten ten dele bestaat uit het zich overgeven aan de straf en aan de ten uitvoer leggende functionarissen.

In de tweede plaats is berouw van de verdachte meegenomen als katalysator voor ander gedrag, maar zonder berouw werkt de vrijheidsstraf ook. De effening van de schuld binnen het gevangenisregiem mag niet leiden tot een dwangmatig kader. Afgedwongen inkeer leidt tot lippendienst. Het strafrechtelijke systeem dient de gestrafte ruimte te bieden voor het werken aan de eigen deviaties maar die werkzaamheid niet af te dwingen. Ik wil de tegendraadse opvatting verdedigen dat het houden van een zekere afstand tot de zinsbeleving van de verdachte meerwaarde heeft. In het nemen van afstand zit respect en een vrije keuze voor de veroordeelde om de straf al dan niet te benutten voor verandering. Een onderbenutting van de mogelijkheden diskwali-

ficeren echter niet het systeem en de straf.

In de derde plaats dient bij de afbouw van forensische klinieken meer behandeling van psychisch belaste veroordeelden binnen de gevangenis muren plaats te vinden. Bij het minder vaak opleggen van de TBS kunnen de muren tussen de penitentiaire inrichting en de behandelinrichting worden verlaagd of geslecht. De gevangenis kent een dagstructuur en er wordt gestuurd op een basale vorm van samenleven. Bovendien functioneren sinds jaren zorgafdelingen voor psychisch gestoorde gevangenen die in de kern niet zouden hoeven af te wijken van het zorgklimaat in de tbs-klinieken en waar in verschillende opzichten een leefklimaat kan worden geschapen dat afwijkt van de doorsnee vrijheidsbeneming binnen de gevangenis. Bij de keuze voor een toereikend behandelaanbod binnen de gevangenis staat niets in de weg aan het uitbreiden van het voorzieningenniveau. Daarmee wordt het normale sanctiepatroon geschikt(er) gemaakt voor gevangenen met een psychisch defect, met inachtneming van mijn kanttekening dat we defecten niet te snel als stoornis moeten aanmerken.

In de vierde plaats dienen we de gedragsstructurende voordelen van de vrijheidsstraf beter over het voetlicht te brengen. Strafrechtsjuristen en gedragsdeskundigen betogen regelmatig dat de vrijheidsstraf funest uitpakt voor de persoonlijkheid van de veroordeelde. Ik heb die lijn ook lang aangehangen, maar ik ben van gedachten veranderd. Als de strafrechter van minder stoornissen hoeft uit te gaan, wordt hij geconfronteerd met een verdachte die in veel opzichten een gekneusde mens is. Het strafrechtstelsel wordt bevolkt door veel verslaafde en minder begaafde verdachten die een structureel bestaan leiden en rondobberden in een even ongestructureerd netwerk van soortgenoten, vaak zonder huis, werk of relatie. Indien de vrijheidsstraf wordt gedefinieerd als het ontnemen van de vrijheid om het (criminogene) leven in een reguliere samenleving door te brengen, kan de gevangenis ook de structuur bieden die veel veroordeelden zo node missen. Mijn voorkeur heeft ook van doen met het besef dat beperkte overheidsmiddelen beter besteed zijn aan een iets meer uitgebouwd gevangenisregiem dan aan de vele forensische ambulante kostbare programma's die stoen op een behandel- en conditioneringsaanbod dat teveel bijstelling van het reguliere leefpatroon van veel veroordeelden pretendeert. De structuur van een gevangenisbestaan hoeft de dagstructuur van een klinische opname niet per defini-

tie te ontlopen.^D In de meeste forensische klinieken spreekt een terbeschikkinggestelde nauwelijks een psychiater. In dat opzicht kan beter het goedkope gevangenis-klimaat met gevangenispsychiaters worden aangekleed.

De vrije wil en het liberalisme: Afwaardering van de forensische zorg en opwaardering van de vrijheidsstraf

Het liberalisme is te veelzijdig om in een enkele zin geforceerd samen te vatten. Op één punt komen liberalisme en bijvoorbeeld conservatisme samen. Dat is de opvatting dat rechtshandhaving van groot belang is om het publieke domein en de particuliere vrijheden van burgers te beschermen tegen publieke normschendingen als misdrijven. De beveiliging van de samenleving is dan ook een belangrijk doel van bestraffing. Hedendaagse liberale opvattingen over het strafrecht gaan veelal uit van strenger straffen teneinde een veiliger samenleving te scheppen. Daar passen minimumstraffen voor de zware misdrijven bij. Tot zover is de politieke lijn nog wel narekenbaar. Daarna wordt het in conservatieve en liberale stromingen stil. Want een pleidooi voor langer straffen hangt in het luchtledig zolang er geen samenhangend beeld is van de verhouding tussen de vrijheidsstraf en de maatregel van terbeschikkingstelling in verschillende varianten. Waar meer socialistisch georiënteerde strafrechtspolitiek nog immer het antwoord zoekt in de rol van de reclassering en verbeterprogramma's komen de VVD en het CDA niet verder dan een pleidooi voor langer straffen. Qua dogmatische schamelheid houden de verschillende stromingen elkaar in evenwicht.

Overigens kritiseer ik niet de strafrechtspolitiek van de jaren zeventig en tachtig. Het recht wordt net als het amusement door de mode bepaald.³ In die tijd vierde de maakbaarheidgedachte hoogtij, maar de tijden zijn veranderd en de teleurstellingen over dertig jaar criminaliteitspolitiek zou ons moeten laten omzien naar meer klassieke noties over de vrijheidsstraf die niet in een enkel decennium weg te poetsen zijn.

Het verdient aanbeveling dat het liberalisme zich verdergaand oriënteert op het beveiligingskarakter van het strafbestel. Hedendaagse liberale

opvattingen over het strafrecht gaan veelal uit van strenger straffen teneinde een veiliger samenleving te scheppen. Tot zover is de politieke lijn nog wel narekenbaar, zolang iemand van de straat is kan hij geen misdrijven plegen. Het valt echter op dat het liberalisme nog weinig ideeën heeft ontwikkeld over de positie van de vrije wil in het strafrecht. Heeft de klassieke liberale grondslag dat vrije burgers zo min mogelijk worden belast met heffingen en inperking van vrijheden implicaties voor de fundamenten van het sanctiebestel? Een grotere vrije wil van de (criminele) burger indiceert niet zozeer behandeling en begeleiding in het kader van een kostbare TBS, maar veeleer het serieus nemen door middel van bestraffing. Het niet langer de toerekenbare dader als kneus behandelen vergt modernisering van het sanctiestelsel. Een liberale of conservatieve benadering^E die niet uitgaat van de maakbare mens en samenleving, komt uit bij een klassieker vergeldingsbegrip en bij een intensievere en soms langduriger vrijheidsstraf. Wie een verdachte niet als slachtoffer van zijn criminogene determinanten ziet maar hem als volwaardig medeburger bejegt, kiest niet primair voor paternalistische zorgprogramma's uit de hoek van de reclassering en de forensische psychiatrie, maar komt tot een vrijheidsstraf van desnoods langere duur. Daarbinnen kan de veroordeelde hulp en begeleiding worden geboden. Het essentiële verschil is dat het gaat om hulp en begeleiding binnen de vrijheidsstraf die niet in plaats van de vrijheidsstraf komt en die bovendien niet verplichtend uitpakt. Het gevangeniswezen heeft immers ook de plicht om gevangenen fysieke zorg te bieden. Bij de geestelijke zorg die veel gedetineerden behoeven, ligt er echter een dure plicht op de schouders van de veroordeelde om omkeer in zijn gedrag te bewerkstelligen, de justitiële autoriteiten kunnen louter faciliteiten bieden in de vorm van geestelijke pastoren en andere zielzorgers die nu in (te) geringe getale in het gevangeniswezen werken.

Nota bene: ik ben gekant tegen de grote hoeveelheid *zelfstandige* forensische zorg in zelfstandige forensische – kostbare – klinieken voor stoornissen die we te ruim gedefinieerd hebben. Dit laat onver-

D Mogelijk zouden de Nederlandse gevangenis, analoog aan het Belgische beloningssysteem in de gevangenis, weer een beter beloningssysteem kunnen invoeren voor het werk door gedetineerden.

E Het valt buiten het bestek en strekking van deze bijdrage om de discussie aan te gaan of het conservatisme voor stabiliteit staat en het liberalisme voor dynamiek (Frits Bolkestein, *Boren in hard hout*, Amsterdam, 1998, p. 44) of dat het conservatisme meer de afstand tot het verleden langs geleidelijke lijnen van geleidelijkheid onderzoekt en vergroot (J.L. Heldring, *Het verschil met anderen*, Amsterdam, 1975, p. 125 e.v.).

let dat veel verdachten mentaal gekneusde mensen zijn, hetgeen ik niet als een psychiatrische stoornis aanmerk maar als geestelijke nood. Daarvoor is zorg nodig, die binnen het – goedkopere maar iets meer aangeklede – gevangenisregiem kan worden geboden. De TBS wordt daarmee niet overbodig, maar wordt afgeslankt voor kleinere aantallen zwaar gestoorde daders.

Bijzondere aandacht dient uit te gaan de vraag wat te doen met nog steeds gevaarlijke veroordeelden. De TBS kent immers vaak geen einde in tegenstelling tot de (tijdelijke) vrijheidsstraf. Voor het Nederlandse strafrecht zou studie gemaakt kunnen worden of bij minder TBS en meer gevangenisstraf de veroordeelde na ontkomst van zijn vrijheidsstraf aan een toets kan worden onderworpen om het gevaar van terugkeer in de samenleving te beoordelen. Het valt te overwegen om naar analogie met andere rechtsstelsels als in Engeland, Noorwegen en Duitsland bij voortdurend gevaar de vrijheidsstraf onder een andere juridische titel te laten voortduren, en deze preventieve detentie jaarlijks aan een rechterlijke toets te onderwerpen.^F

F Vergelijk de General Civil Penal Code of Norway, art. 39c (uit 2005): 'When a sentence for a specific term is deemed to be insufficient to protect society, a sentence of preventive detention in an institution under the correctional services may be imposed instead of a sentence of imprisonment when the following conditions are fulfilled:

1. The offender is found guilty, of having committed or attempted to commit a serious violent felony, sexual felony, unlawful imprisonment, arson or other serious felony impairing the life, health or liberty of other persons, or exposing these legal rights to risk. In addition there must be deemed to be an imminent risk that the offender will again commit such a felony. In assessing such risk importance shall be attached to the felony committed or attempted especially as compared with the offender's conduct and social and personal functioning capacity. Particular importance shall be attached to whether the offender has previously committed or attempted to commit a felony as specified in the first sentence.
2. The offender is now found guilty of having committed or attempted to commit a less serious felony of the same nature as is specified in No. 1, and has previously committed or attempted to commit a felony as specified there. In addition it must be presumed that there is a close connection between the previous felony and the one now committed, and the risk of relapsing into a new felony as specified in No. 1 must be deemed to be particular imminent.' Zie ook het Engelse systeem (Criminal Justice Act 2003, ss 224-36): 'In determined sentence for public protection: to be imposed on those convicted of any of a list of violent or sexual offences if the court is of the opinion that there is a significant risk to members of the public of serious harm occasioned by the commission by him of further specified offences.' Deze vrijheidsbenaming duurt voort tot de betrokkene een *parole board* overtuigt dat het veilig is om hem vrij te laten.

Als laatste zouden wetgever en beleidsmakers nog eens kunnen nadenken over de bundeling van rechtspraak over executieve zaken. Thans is een en ander versnipperd over het Landelijke Adviesplaatsing longstay (LAP), Adviescollege Verloftoetsing terbeschikking (AVT), Raad voor Strafrechtstoepassing en Terbeschikkinggestelde (RSJ) en de penitentiaire kamer Gerechtshof Arnhem. En dan heb ik het nog niet eens over de gratieregeling waarbij de honderden individuele strafrechters een eigenstandige koers varen. Of er nu wel of niet gaat worden nagedacht over de invoering van preventieve detentie na ontkomst van de vrijheidsstraf, het zou ook aanbeveling verdienen voornoemde rechtspraakinstellingen te bundelen teneinde meer eenheid in de executierechtspraak en een meer samenhangend executiebeleid te entameren. Daarbij kunnen verschillende actuele discussies over de frequentere toets na ontkomst van 25 jaren van een opgelegde levenslange vrijheidsstraf ook een rol krijgen. Alles overziende zou de nieuwe regering zich dienen te laten adviseren over een breed en samenhangend executiebestel dat zijn grondslag vindt in de hierboven aangegeven fundamenten van de vrije wil alsmede in het vergelijkingswezen van de vrijheidsstraf.

Afsluiting

De mens die strafbare ellende veroorzaakt, zoekt een prettig ogend excuus waarvoor hij in een soort supermarkt te kust en keur kan winkelen. Hij kan de ander de schuld geven, dat is een oude truc. Hij kan zijn stoornis blameren en sinds kort zijn min of meer gehandicapte brein. In zekere zin zijn de neurobiologen en de gedragswetenschappers broeders en zusters in hetzelfde geloof: de mens is geen heerser over zijn lot, geen meester over zijn ziel, hij is meer een gekneusde mens, een soort kneus die meestal ten onrechte verantwoordelijk wordt gehouden voor de gevolgen van zijn gedrag. Die benadering staat haaks op het liberale mensbeeld.

Als ik de verklaringmodellen van strafbaar gedrag op een rij zet, ben ik nog niet zo ontevreden met het strafrecht vanwege de geringere pretentie dan de andere twee disciplines. De toedeling van aansprakelijkheid in het strafrecht is geen alomvattend geloof zoals de theologie en de 'breinologie', geen poging om de totale mens te vatten zoals de gedragskunde, maar vormt een realistisch(er) en bescheiden(er) ordeningsmechanisme in het regelen van de verhouding tussen mensen. Met iets meer pessimisme over de (her)vorming van de criminele mens en minder

loze idealen⁴ eindig ik positief: ondanks ieders beperkingen is de menselijke vrijmacht groot genoeg om als volwaardig medeburger aangesproken te worden op strafwaardig gedrag. Beperkingen komen niet snel in mindering op de vrijheidsgedachte. Die spanning kan tot vertwijfeling leiden maar ook tot zachtmoedigheid in het besef dat onze menselijke vrijmacht niet de ultieme vrijheid oplevert maar immer een geconditioneerde vrijheid.

Omdat ik de geestelijke gekneusdheid van veel verdachten niet definieer als een stoornis *kan* ik in veel strafzaken niet uitkomen bij TBS, maar kom ik tot een langere maar zinvol ingevulde gevangenisstraf. Bij minder hulp- en conditioneringspretenties vanuit de forensische zorg kan een iets meer aangekleed gevangenisregiem geldbesparend uitwerken,

maar bovenal een dagstructuur opleveren die bij veel sociaal-emotioneel gekneusde en cognitief minder begaafde delinquenten meer rendement oplevert.

Rinus Otte is vice-president van het Gerechtshof Arnhem en hoogleraar Organisatie Rechtspleging aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Noten:

- 1) D. Swaab, *Wij zijn ons brein. Van baarmoeder tot Alzheimer*, Amsterdam/Antwerpen, 2011, p. 219.
- 2) R. Nozick, *Philosophical explanations*, Harvard, 1981, hoofdstuk 4 over waarden en de vrije wil.
- 3) Pascal, *Penseés*, overdenking 309.
- 4) R. Scruton, *The uses of pessimism. And the danger of false hope*, Londen, 2010.

DE PLICHT VAN LEVEN, HET RECHT VAN STERVEN?

– Camilia Bruil –

Voor liberalen zijn vrije wil en zelfbeschikking met de daarbij behorende verantwoordelijkheid belangrijke kernwaarden. Mensen moeten de ruimte krijgen om – binnen de grenzen van de wet en het bekende schadebeginsel van John Stuart Mill – hun leven naar eigen inzicht in te richten. Waar de grenzen van de wet precies zouden moeten liggen en wanneer er al dan niet sprake is van schade is onderwerp van discussie, maar over dit principe zijn liberalen het in beginsel eens. Lastiger wordt het wanneer het einde van het leven, de dood, om de hoek komt kijken. Mensen mogen zelf bepalen hoe ze leven, maar geldt dit ook voor het sterven? Hebben zij daar zeggenschap over? In veel gevallen niet. Bij een ongeval of ziekte is het veelal niet aan het individu zelf om te bepalen al dan niet te sterven; dit ‘overkomt’ het individu doordat het lichaam te beschadigd is en sterven onvermijdelijk blijkt. Artsen hebben anders gezegd, niet meer de middelen om de patiënt in leven te houden en beter te maken. Er is in deze gevallen geen sprake van vrije wil. In sommige gevallen heeft een individu echter nog wel de ‘keuze’ om zijn levenseinde ‘te bepalen’ en kan hij bij de behandelend arts een verzoek neerleggen om een waardig einde aan het leven te maken, oftewel een verzoek tot euthanasie. In onderstaande bijdrage zal vanuit liberaal perspectief bekeken worden in hoeverre hier sprake van vrije wil is en kan zijn.

De Euthanasiewet en pil van Drion

Op 1 april 2002 is de Euthanasiewet in Nederland in werking getreden. Sindsdien is het voor een patiënt die uitzichtloos ondraaglijk lijdt en wilsbekwaam is of een wilsverklaring heeft, mogelijk om een verzoek om levensbeëindiging in te dienen bij de behandelend arts. De arts kan vervolgens aan dit verzoek voldoen wanneer hij van mening is dat er aan de zorgvuldigheidseisen, zoals beschreven in de wet, is voldaan (zie kader). Een Regionale Toetsingscommissie Euthanasie (RTE) onderzoekt daarna of de betreffende arts zorgvuldig heeft gehandeld.

Het feit dat de Euthanasiewet reeds tien jaar bestaat, betekent niet dat de discussie omtrent euthanasie is afgerond. Het is en blijft een controversieel

Zorgvuldigheidseisen¹

De zorgvuldigheidseisen zoals die zijn vastgelegd in de Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding, hoofdstuk II, artikel 2, punt 1, houden in dat de arts:

- a. de overtuiging heeft gekregen dat er sprake was van een vrijwillig en weloverwogen verzoek van de patiënt,
- b. de overtuiging heeft gekregen dat er sprake was van uitzichtloos en ondraaglijk lijden van de patiënt,
- c. de patiënt heeft voorgelicht over de situatie waarin deze zich bevond en over diens vooruitzichten,
- d. met de patiënt tot de overtuiging is gekomen dat er voor de situatie waarin deze zich bevond geen redelijke andere oplossing was,
- e. ten minste één andere, onafhankelijke arts heeft geraadpleegd, die de patiënt heeft gezien en schriftelijk zijn oordeel heeft gegeven over de zorgvuldigheidseisen, bedoeld in de onderdelen a tot en met d, en
- f. de levensbeëindiging of hulp bij zelfdoding medisch zorgvuldig heeft uitgevoerd.

en emotioneel zwaar onderwerp, omdat het gaat om leven, lijden en dood. Kwesties waar veel mensen niet gemakkelijk over praten, zeker niet wanneer die dichtbij komen. Ook voor de meeste liberalen is het te simpel om te stellen dat mensen zelf beschikken over hun leven en te allen tijde over hun eigen levenseinde kunnen beslissen. Zeker omdat het over het algemeen niet mogelijk is om geheel zelfstandig een einde aan het leven te maken zonder anderen schade te berokkenen. Immers, wanneer men zelfmoord pleegt door bijvoorbeeld voor een trein te springen, zullen ooggetuigen – met name de treinmachinist – grote psychische schade ondervinden. Een oplossing hiervoor zou de bekende pil van Drion zijn. Dit is volgens voorstanders een humane manier van levensbeëindiging is. Een liberaal zou positief tegenover een dergelijke pil kunnen staan. Mensen worden hierdoor vrijgelaten in hun keuzes

en kunnen zelf beslissen of zij verder willen leven. Hoewel een dergelijke pil wellicht voor een humaan levenseinde zorgt, is het zorgwekkend wanneer een dergelijk middel vrij en zonder recept verkrijgbaar zou zijn. Moord waarbij wordt gesuggereerd dat de persoon zelf dood wilde en de pil heeft ingenomen, lijkt een onvermijdelijk groot risico. Om dergelijk 'misbruik' te voorkomen, lijkt de tussenkomst van een derde/onafhankelijk persoon onvermijdelijk. De arts lijkt daarbij, zoals nu ook in de Euthanasiewet het geval is, de logisch aangewezen persoon. De vraag is echter of de huidige rol van de arts vanuit liberaal perspectief niet te groot is en of de patiënt met een wens tot sterven niet te afhankelijk is van het oordeel van de arts. In onderstaande bijdrage zal eerst de huidige situatie beschreven worden en zal vervolgens geanalyseerd worden hoe de keuzevrijheid van de patiënt vergroot kan worden zonder dat een arts verplicht wordt tot een bepaalde behandeling waar hij niet achter staat.

De huidige rol van de arts

Ook voor artsen is euthanasie een moeilijk onderwerp. Niet in de laatste plaats omdat levensbeëindiging op gespannen voet staat met de eed die zij bij toetreding tot de beroepsgemeenschap hebben afgelegd: enerzijds dient een arts het lijden te verlichten, maar anderzijds dient de arts het leven te behouden.² Dit is een professionele en morele afweging, die tevens persoonlijk en emotioneel is. Een arts is dan ook niet verplicht om op een verzoek in te gaan. Gewetensbezwaren kunnen de arts tot een negatief oordeel doen komen. Er bestaat dan ook geen opeisbaar recht op euthanasie.^A Sterker, euthanasie is onafhankelijk van de doodswens nog altijd strafbaar wanneer dit niet door een arts is uitgevoerd die de zorgvuldigheidseisen in acht heeft genomen. Een arts heeft daarnaast ook niet de plicht om de patiënt door te verwijzen naar een andere arts.

Hoewel bovenstaande vanuit de arts geredeneerd begrijpelijk is, kan dit voor de patiënt met een euthanasiewens, die aan alle criteria voldoet maar geen gehoor vindt, tot nare, machteloze situaties leiden. Dit is een groot probleem dat door betrokken par-

tijen als de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levenseinde (NVVE) en de artsorganisatie Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (KNMG) wordt erkend. Hier speelt vaak mee dat pas in een laat stadium bekend wordt dat een arts niet aan de wens kan of wil voldoen. Sommigen pleiten daarom voor een registratie, waarbij een patiënt direct kan zien welke arts openstaat voor een verzoek. Een patiënt kan dan al in een vroeg stadium de overstap maken naar een andere arts, zodat een (duurzame) arts-patiëntrelatie opgebouwd kan worden. Een probleem is echter dat veel artsen niet van tevoren kunnen zeggen of zij op een dergelijk verzoek in kunnen gaan, omdat dit heel erg afhankelijk is van de situatie. Bij somatische aandoeningen, waarbij het veelal om kanker gaat, is het vaak helder of er sprake is van uitzichtloos en ondraaglijk lijden en een vrijwillig en weloverwogen verzoek. Bij (uitbehandelde) psychiatrische aandoeningen, dementie, beroertes en 'voltooid leven' is deze afweging veel lastiger te maken.

De NVVE kreeg signalen dat 'veel mensen met een euthanasieverzoek in de kou bleven staan' en daarom werd op 1 november 2011 de Levensindekliniek opgericht. Op 1 maart 2012 opende de kliniek haar deuren voor mensen, die bij hun eigen arts geen gehoor vinden voor hun euthanasieverzoek. De eerste drie maanden kwamen er 254 meldingen binnen. Hoewel de kliniek volgens de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport Edith Schipper binnen de grenzen van de wet valt, wordt er erg kritisch naar gekeken. Ethicus Govert den Hartogh spreekt zelfs van 'georganiseerde onzorgvuldigheid', omdat er geen sprake zou zijn van een gedegen arts-patiëntrelatie. Ook bestaat de zorg dat de focus teveel op het 'bespoedigen van de dood zou liggen'.³ Deze kritiek wordt door velen gedeeld. Tijdens een congres ter ere van het eenjarig bestaan van de kliniek uitte Lode Wigtersma, directeur Beleid en Advies bij KNMG, eveneens deze zorgen.^B Tevens stelde hij hardop de vraag in hoeverre de Levensindekliniek voldoet aan de behoefte, want in slechts vier procent van de gevallen heeft een team van de kliniek de euthanasie uitgevoerd. Zes procent van de verzoeken is uiteindelijk uitgevoerd door de behandelend arts – een positieve ontwikkeling al-

A Dit is vergelijkbaar met alle medische handelingen. In de Wet op de geneeskundige behandelingsovereenkomst (WGBO) staat immers beschreven dat een patiënt de mogelijkheid heeft om een behandeling te weigeren, maar niet het recht heeft om een behandeling te eisen. Zie ook Artikel 446, Burgerlijk Wetboek.

B Veel bezorgdheden over onzorgvuldigheid bij de Levensindekliniek kunnen overigens weggenomen worden. De toetsingscommissies hebben de tot nog toe beoordeelde meldingen van de Levensindekliniek alle als 'zorgvuldig' beoordeeld. Zie ook: <http://www.nvve.nl/>.

Wigersma omdat in deze gevallen de arts-patiëntrelatie is hersteld of wordt gecontinueerd. Meer dan vijftig procent van de aanvragen is echter nog in behandeling of staat op de wachtlijst. Staan met andere woorden veel mensen niet nog steeds in de kou?^C

Zelfbeschikking en het levenseinde

De NVVE heeft de Levensindekliniek binnen de grenzen van de Euthanasiewet heeft opgericht om mensen met een sterfwens niet in de kou te laten staan. Helaas blijkt dat de wachtlijsten blijven bestaan en Wigersma stelt dan ook terecht de vraag in hoeverre de kliniek de oplossing is. Een arts heeft tijd nodig om een zorgvuldige afweging te maken en moet onder meer de overtuiging hebben gekregen dat er sprake is van uitzichtloos en ondraaglijk lijden van de patiënt. Maar is het niet aan patiënten zelf om te bepalen of hier sprake van is: zij zijn immers degene die het lijden ervaren? Sterker nog, waarom moet iemand eigenlijk lijden om 'recht' te hebben op euthanasie? Waarom kan iemand niet gewoon klaar zijn met het leven? Waarom kan iemand niet zeggen: ik wil niet ouder worden, ziek en afhankelijk? Ik wil zelf bepalen wanneer mijn leven is voltooid, en dat is nu.

Deze gedachtegang staat ook centraal bij het Burgerinitiatief Voltooid Leven. Initiatiefnemers onder wie Hedy d'Ancona en Frits Bolkestein, stellen zelfbeschikking centraal en menen dat mensen boven de 70 jaar zelf moeten kunnen bepalen of hun leven voltooid is.⁴ Zij geven toe dat deze leeftijdsgrens arbitrair is. De vraag is of een leeftijdsgrens überhaupt noodzakelijk is. Waarom kan iemand van 35 jaar niet zelf bepalen dat zijn of haar leven voltooid is? Als het een vrijwillige en weloverwogen duurzame keuze is, dan is het aan de persoon zelf om te bepalen of het leven is voltooid.

Een veel gehoord tegenargument is dat het moeilijk is om te bepalen of het een vrijwillige keuze is. Maar geldt dat niet voor alle keuzes die worden gemaakt? Het is van buitenaf nooit met honderd procent zekerheid te stellen dat een keuze vrijwillig en zonder druk van buitenaf wordt gemaakt. En uiteraard zal de keuze van een individu (deels) bepaald worden door de context waarin hij leeft en

de mensen die hij om zich heen heeft. De mening van vrienden en familie is voor de meesten van ons belangrijk en weegt mee in de beslissingen die we maken. Dit betekent echter niet dat er sprake is van dwang. Keuzevrijheid en zelfbeschikking zijn voor liberalen twee van de belangrijkste kernwaarden, maar waarom worden deze waarden zo gemakkelijk aan de kant geschoven wanneer het om sterven gaat? Uit angst voor dwang van buitenaf worden door de overheid voorwaarden – zorgvuldigheidseisen – gesteld waaraan voldaan moet worden. Deze paternalistische opstelling van de overheid is echter ook een vorm van dwang en beperkt de zelfbeschikking.

Aanpassing van de Euthanasiewet

Hoewel de huidige Euthanasiewet een stap in de goede richting is, hebben mensen nog altijd niet de 'optimale' keuzemogelijkheid wanneer het gaat om hun leven en dood. Hiervoor dient de wet gewijzigd te worden. In de inleiding is reeds aangegeven dat de tussenkomst van een derde/onafhankelijk persoon onvermijdelijk is. Deze persoon moet de overtuiging hebben dat er sprake is van een weloverwogen, vrijwillig en duurzaam verzoek. De andere zorgvuldigheidseisen kunnen worden geschrapt. Het is immers alleen noodzakelijk dat het de vrije keuze van de patiënt is (deze keuze kan ook eerder in een wilsverklaring worden vastgelegd).

De rol van de derde/onafhankelijke persoon moet daarnaast verkleind worden en de eigen verantwoordelijkheid van de patiënt vergroot. Dit betekent dat er zoveel mogelijk gestreefd moet worden naar hulp bij zelfdoding (waarbij de patiënt zelf het dodelijk middel, euthanica, inneemt) in plaats van euthanasie (waarbij de euthanica wordt toegediend door de arts).

Momenteel kan alleen een arts ingaan op een verzoek tot levensbeëindiging. Veel artsen krijgen in hun loopbaan echter nauwelijks te maken met dergelijke verzoeken en zijn erg onervaren op dit gebied.⁵ Het zou goed zijn wanneer alleen stervenshulp kan worden gegeven door degenen die hiervoor een speciale opleiding hebben gevolgd. Dit hoeven niet alleen artsen te zijn, maar kunnen bijvoorbeeld ook psychologen of geestelijk verzorgers zijn. Belangrijk is dat zij goed kunnen beoordelen of er sprake is van een vrijwillige en weloverwogen keuze en dat zij de patiënten en hun naasten tot het einde toe goed kunnen begeleiden. Dit zorgt ervoor dat de uiteindelijke beslissing bij de persoon zelf ligt en dat mensen echt zoveel mogelijk zelf over hun eigen leven en

C Overigens was dit volgens hem niet verbazingwekkend, omdat het maken van een weloverwogen beslissing immers tijd kost. Er moet sprake zijn van 'voldoende relatie' zodat de arts kan aantonen dat aan de zorgvuldigheidseisen is voldaan.

dood kunnen beschikken.

Camilia Bruil is wetenschappelijk medewerker bij de prof.mr. B.M. Teldersstichting en eindredacteur van Liberaal Reveil.

Noten:

- 1) Artikel 293, lid 2, Wetboek van Strafrecht.
- 2) KNMG, *Nederlandse artseneed (inclusief eed van Hippocrates/ Verklaring van Genève*, Utrecht, 2004.
- 3) L. Enthoven, *Verslag NVVE-congres Levensindekliniek 01-11-2012*, Den Haag, 2012, p. 4.
- 4) <http://www.uitvrijewil.nu/>.
- 5) NVVE, *Congres Levensindekliniek*, 1 november 2012.

‘ER IS EEN KOMPAS VOOR INNERLIJKE VRIJHEID’ EEN KATHOLIEKE VISIE OP DE VRIJE WIL

INTERVIEW MET KARDINAAL EIJK

– Fleur de Beaufort en Patrick van Schie –

Residerend aartsbisschop van Utrecht Willem Jacobus (Wim) Eijk (1953) werd op 18 februari 2012 kardinaal gecreëerd. Eerder was hij bisschop van het bisdom Groningen-Leeuwarden. Hij voltooide de studie geneeskunde aan de Universiteit van Amsterdam, waarna hij zijn promotieonderzoek deed in de medische ethiek aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Dit combineerde hij met de opleiding tot priester aan het grootseminarie Rolduc. Te Leiden promoveerde Eijk op het thema euthanasie. Voor een tweede proefschrift, ditmaal over genetische manipulatie, was hij verbonden aan de Pauselijke Universiteit Sint Thomas van Aquino in Rome, waar hij zich verder in de filosofie bekwaamde.

Gezien de achtergrond van Eijk op het snijvlak van katholieke theologie, filosofie en meer specifiek de medische ethiek leek het de redactie van *Liberaal Reveil* aardig juist kardinaal Eijk eens nader te bevragen rondom de katholieke visie op de vrije wil. Wat betekent de vrije wil eigenlijk voor katholieken. In hoeverre verschilt de katholieke visie van de protestantse en de liberale? Redactieleden Fleur de Beaufort en Patrick van Schie gingen erover met kardinaal Eijk in gesprek.

‘Binnen de rooms-katholieke theologie bestaan weliswaar verschillende stromingen wanneer gesproken wordt over de vrije wil, maar fundamenteel gezien is er een eenheidsvisie. Deze visie houdt in dat de mens is geschapen naar Gods beeld en gelijkenis, iets wat zich uit in het feit dat mensen abstract kunnen denken omdat ze over de rede beschikken en vrij zijn; ze kunnen willen. In de ogen van katholieken is die vrije wil van mensen wel aangetast door de erfzonde. Mensen hebben zich van het begin af aan losgemaakt van God. Anders dan orthodoxe calvinisten, die ervan uitgaan dat de menselijke natuur daardoor verdorven is, menen katholieken dat de menselijke natuur gewond is. Dat wil zeggen dat de rede is verzwakt in zijn functioneren, waardoor het moeilijker is de waarheid te ontdekken. Evenals de rede is ook de wil verzwakt en niet meer automatisch gericht op het goede. Daarom is het voor mensen ook moeilijk hun gevoelsleven te integreren in het geheel van hun handelen. Moeilijk, maar niet onmogelijk. De vrijheid blijft.

Als je wilt leven volgens Gods plan met jou, heb je zijn genade nodig. Bovendien gaat de katholieke theologie ervan uit dat het daadwerkelijke doel van ieders leven uiteindelijk pas wordt bereikt in het

eeuwige leven na de dood, in de eeuwige aanschouwing Gods. De vrijheid bestaat erin, zoals ook in de zestiende eeuw geformuleerd in het Concilie van Trente, dat de mens zelf ervoor kiest de genade van God al dan niet te ontvangen. Mensen kunnen die genade ook weerstaan.

Ten aanzien van de genadeleer zijn er in het verleden wel stromingen geweest. In de periode na het Concilie van Trente was er een stroming rond de Dominicaner theoloog Domingo Banez (1528-1604). Hoewel Banez zei dat hij zich op Thomas van Aquino baseerde, is zijn visie denk ik niet helemaal bij Thomas terug te vinden. Banez meende dat als iemand de genade van God zou kunnen weerstaan, als het ware wordt gesuggereerd dat Gods genade niet volledig werkzaam zou zijn. Dat zou afbreuk doen aan Gods almacht. Daarnaast was er het molinisme, ontleend aan de leer van de Spaanse Jezuiet Luis de Molina (1535-1600), waarin veel meer de nadruk op de vrijheid werd gelegd. God heeft mensen de vrijheid gegeven, en daarmee de keuze om de genade al dan niet te ontvangen. In het molinisme is veel ruimte voor de vrije wil. Uiteindelijk is de strijdbijl begraven omdat het een discussie is waar je nooit uit zult komen. In ieder geval vinden katholie-

ken zich op de visie dat de vrije wil wel een rol speelt in de genadeleer.

Sprekend over “het goede” kunnen we niet stellen dat er altijd een moreel goede tegenover een moreel kwade keuze is. Er zijn een heleboel goede keuzes, zoals er ook veel kwade keuzes zijn. Zo kun je tandarts worden of internist, priester of rechter, dat zijn allemaal keuzes binnen het goede. De maatstaf voor het goede is dat het geordend moet zijn binnen een groter geheel, geordend binnen Gods plan zoals hij dat met de mens heeft.

Dit plan van God met de mensen kent een algemene component en een persoonlijk deel. We hebben algemene normen en een algemeen kompas dat voor alle mensen geldt. Dit is meer abstract voor de hele mensheid. Daarnaast heeft God ook een plan met ieder mens afzonderlijk. Zo kan God je een persoonlijke roeping geven, bijvoorbeeld tot het religieuze leven of juist tot het huwelijk. Zoals de apostel Paulus ook aangaf, er zijn verschillende roepingen en die hangen samen met de gaven die God je gegeven heeft. De algemene roeping bestaat eruit dat je moet woekeren met je talenten. Dan moet je natuurlijk eerst kijken welke talenten je hebt. Je kunt immers nooit woekeren met talenten die je niet hebt.

De vrije wil is in feite een abstract begrip, want we hebben uiteindelijk altijd te maken met concrete mensen en de vraag in hoeverre zij iets vrij kunnen willen. Dat hangt af van de informatie waar mensen over beschikken, de omgeving waarin ze functioneren en de opvoeding die ze hebben gekregen. Iemand die bijvoorbeeld verwend is en nooit geleerd heeft nee te zeggen tegen zichzelf beschikt in feite over een verminderde vrije wil.

Daarom kunnen mensen ook dwalen in geweten, zoals wij dat noemen. Als gevolg van je opvoeding kun je iets voor waar aannemen en ernaar handelen, terwijl het in werkelijkheid tegen de waarheid in gaat. Indien je echter niet over de juiste informatie beschikt, kunnen we stellen dat deze persoon subjectief toch juist handelde, terwijl we objectief een ander oordeel zouden vellen.

Het is natuurlijk te hopen dat deze mensen de waarheid uiteindelijk al gedurende hun leven ontdekken en niet pas na afloop. Dat is ook de reden waarom het Evangelie wordt uitgedragen, in de hoop dat mensen het ontdekken en overnemen.

Anders dan liberalen denken katholieken niet in

termen van individuen, maar in personen. Een geïsoleerd individu, zoals het liberalisme voorstelt, bestaat niet. Katholieken zien de wezenlijke betrokkenheid van personen op elkaar. Het karakter van mensen wordt bijvoorbeeld ook gevormd door de omgang met anderen. Een kind kan zich conformeren aan zijn ouders of zich juist tegen hen afzetten. Die keuze vormt hem uiteindelijk ook. Zo zijn er in je hele leven mensen die als voorbeeld dienen of juist niet. De omgeving beïnvloedt steeds de persoonlijkheid van mensen.

Het katholicisme verschilt hierin ook wezenlijk van het protestantisme als we kijken naar de nadruk die op gemeenschap wordt gelegd en meer specifiek de geloofsgemeenschap. Daar waar protestanten de individuele relatie tot God centraal stellen en aan de kerk in feite een secundaire rol toekennen, hechten katholieken veel meer waarde aan de gemeenschap van gelovigen en de kerk. Mensen krijgen het geloof in de kerk die door Christus is gesticht. Daarmee heeft de kerk een hele centrale rol binnen het katholicisme.

Toch is het niet zo dat mensen iedere keuze kunnen of zullen nemen. Je hebt als mens weliswaar de vrijheid om te kiezen wie je al dan niet als voorbeeld wilt navolgen, maar die keuzes krijgen ook richting door je eigen karakter. Het uitgangspunt van moreel handelen is daarmee niet neutraal. Naast een rationeel aspect zit er ook nog wat spontaan in mensen. Als je bijvoorbeeld verliefd wordt is dat geen rationele afweging van eigenschappen waarop wordt geselecteerd. Uiteindelijk is het een gevoel waar je ja op zegt.

Gevoelens op zich zijn moreel neutraal. We kunnen van een gevoel niet zeggen of het goed of slecht is. Neem bijvoorbeeld angst of vrees, dat lijkt misschien een slecht gevoel, maar het kan heel behulpzaam zijn. In een gevaarlijke verkeerssituatie kan angst je behoeden voor gevaar. Het kan echter ook doorslaan waardoor je als het ware verlamd raakt van angstgevoelens en uiteindelijk tot helemaal niets meer in staat bent. Het is van belang dat je met behulp van de rede en de vrije wil in staat bent richting te geven aan je gevoelsleven. Dat is geen eenvoudige opdracht, temeer daar het vermogen van mensen om gevoelens te beheersen is aangetast door de erfzonde.

Deugden spelen daarbij een belangrijke rol. Het gedachtegoed van Plato en Aristoteles over deugden zien we ook terug in de Heilige Schrift. De vrijheid

van mensen neemt toe naarmate ze over meer deugden beschikken die hen leiding geven bij het ordenen van hun emoties. Anders dan bijvoorbeeld de Schotse Verlichtingsdenker David Hume, die stelde dat de mens zich altijd door zintuiglijke prikkels laat leiden, gaan katholieken ervan uit dat er een kompas is voor het menselijk gedrag. Dat kompas stelt mensen in staat met de wil richting te geven aan gevoelens en die te integreren in het grotere geheel. Wel is het zo dat de echte vrije mens voor katholieken alleen de verlost mens is. Dat is alleen te bereiken door Gods genade.

Hoewel mensen in de ogen van katholieken uiteindelijk Gods genade nodig hebben, kun je niet stellen dat mensen daardoor minder vrij zijn of dat de vrije wil daardoor is ingeperkt. Het tegendeel is het geval, doordat zoals gezegd de verlossing door Gods genade de mens vrij maakt. Maar de mens kan Gods genade afwijzen. De vrijheid kan gerekend worden tot een mysterie dat nooit helemaal te doorgronden is. Zodra je probeert een oorzaak te vinden voor vrijheid is er in feite geen echte vrijheid meer. Er zijn binnen het katholicisme dingen die behoren tot het mysterie. Dat moet je nooit helemaal willen analyseren, want daarmee wordt het mysterie kapotgemaakt.

Liberalen stellen dat mensen van nature vrij zijn, maar voor katholieken gaat er nog iets aan die natuur vooraf. Net als liberalen stellen katholieken dat de mens vrij is, zelfs na de erfzonde bleef die vrijheid bestaan, maar het gaat daarbij om de innerlijke vrijheid. Liberalen gaan uit van de vrijheid van bemoeienis van anderen, in feite een negatieve voorwaarde. Je zou kunnen zeggen dat het liberalisme uitgaat van een indifferentisme. Het maakt niet uit wat het individu kiest of doet. Terwijl het voor katholieken bij de innerlijke vrijheid juist gaat om de kracht mee te kunnen en willen werken met Gods plan. Er is een kompas voor de innerlijke vrijheid waardoor het wel uitmaakt wat mensen uiteindelijk voor keuzes maken. Anders dan het liberalisme heeft het katholicisme ook een uitgewerkte moraal voor het persoonlijk leven.

Hersenswetenschappers proberen de laatste tijd herhaaldelijk aan te tonen dat er geen vrije wil zou bestaan en verbinden daar dan vergaande conclusies aan. Ik denk dat dat onmogelijk is op basis van de experimenten die worden gedaan. Natuurlijk is het zo dat als iemand een bepaalde geloofsovertuiging

heeft dat er dan op sommige momenten ook ergens in de hersenen een bepaalde activiteit ontstaat. Maar bewijst die hersenactiviteit dan de oorzaak of de bron van religieuze overtuigingen? Uiteindelijk gaan we er als katholieken ook vanuit dat er een immaterieel beginsel is in de mens. We delen de Aristotelische visie van de verbondenheid tussen lichaam en ziel. Bepaalde opvattingen zijn nooit helemaal te verklaren door hersenactiviteit, maar vinden hun oorsprong in de ziel. Opnieuw is hier sprake van het mysterie dat we niet moeten willen uitleggen. Dat kan ook helemaal niet.

Kijkend naar de betekenis van de innerlijke vrijheid en vrije wil van mensen in de medische ethiek kom je er al gauw achter dat hier hele grote dilemma's spelen, waarbij niet zo makkelijk gezegd kan worden dat de mens zelf altijd de beslissingen moet of kan nemen die hem aangaan. Volgens de katholieke visie op de medische ethiek hebben mensen geen beschikkingsrecht over leven en dood. Niet voor henzelf, maar ook niet voor anderen. Het leven behoort uiteindelijk God toe.

De huidige discussie over euthanasie gaat voorbij aan de taak die we als samenleving hebben. In het omzien naar elkaar moeten we als gemeenschap voorkomen dat mensen in vertwijfeling raken. In de laatste levensfase zie je vaak dat veel pijn kan worden verminderd met een beetje extra aandacht. Daar moeten we in de samenleving gezamenlijk voor zorgen.

Tegelijkertijd zullen we de komende jaren een hele moeilijke discussie moeten voeren over de betaalbaarheid van de zorg. We constateren de laatste tijd dat, als we in Nederland op dezelfde voet doorgaan, de zorgkosten binnenkort meer dan de helft van ons nationaal inkomen zullen beslaan. We kunnen dus simpelweg niet alles doen wat we misschien menselijkerwijze wel zouden willen doen. Het is in deze discussie van groot belang ook die realiteit niet uit het oog te verliezen. Een behandeling moet in principe proportioneel zijn. Dit legt niet alleen een verantwoordelijkheid bij de arts, wiens autonomie toch al sterk begrensd is door de machtige rol van de verzekeraars en de invloed van de politiek, maar ook bij de patiënt.

Patiënten mogen niet het onmogelijke of zelfs onredelijke van een arts vragen. Natuurlijk is het in eerste instantie de patiënt die beslist of hij een behandeling wel of niet wil ondergaan. Indien een arts echter op basis van zijn professionele kennis een

bepaalde behandeling niet meer wil uitvoeren mag een patiënt dat niet als recht opeisen. De patiënt is geen koning. Hij moet soms ook tegen zichzelf en zijn eigen wensen in bescherming genomen worden. Het belang van een redelijke afweging binnen het proportionele blijkt als we kijken naar patiënten die het zich kunnen veroorloven iedere behandeling te kopen. Desnoods in het buitenland. Dit leidt niet zelden tot een enorme lijdensweg door overbehandeling waarbij uiteindelijk geen genezing wordt gevonden.

Dat katholieken de besluitvorming in deze niet

altijd bij de mensen zelf leggen heeft vooral te maken met het feit dat zij een universele visie op waardigheid hebben in tegenstelling tot een individualistische. Liberalen zouden daarom juist veel meer het individu zelf afwegingen willen laten maken.”

Drs. F.D. de Beaufort en dr. P.G.C. van Schie zijn respectievelijk medewerker en directeur van de prof.mr. B.M. Teldersstichting. Beiden zijn daarnaast verbonden aan de redactie van Liberaal Reveil. Het interview werd afgenomen op maandag 29 oktober jongstleden te Utrecht.

GEEST EN BREIN

– Stephan de Vries –

Naar aanleiding van:

Herman Kolk, *Vrije wil is geen illusie. Hoe de hersenen ons vrijheid verschaffen*, Amsterdam, 2012.

Dick Swaabs ongemakkelijke boodschap

Sinds Dick Swaab in 2010 zijn boek *Wij zijn ons brein* uitbracht, is de discussie rondom de vrije wil hevig opgelaaid. In hoeverre bepaalt het individu zelf bewust het gedrag dat hij vertoont of de keuzes die hij maakt? Bestaat er überhaupt wel zo iets als een vrije wil? De Amerikaanse psycholoog Daniel Wegner en de Nederlandse hersenonderzoekers Ap Dijksterhuis, Victor Lamme en Dick Swaab stellen vrij onomwonden dat iets dergelijks niet bestaat. Zo stelt Swaab dat veel van onze eigenschappen en een groot deel van ons karakter reeds vastliggen bij de geboorte. Gebeurtenissen tijdens de geboorte, genetische kenmerken en omgevingsfactoren beperken onze vrijheid in feite volledig. De vrije wil wordt daarmee beperkt tot niet meer dan een 'plezierige illusie', aldus Swaab. Zijn boek is uitgegroeid tot een razend succes: het werd genomineerd voor de NS publieksprijs en de professor mocht aanschuiven bij *Pauw & Witteman* om zijn verhaal toe te lichten. Voor liberalen is de boodschap die hij verkondigt op zijn zachtst gezegd ongemakkelijk te noemen, want hoeveel blijft er over van de vrijheid van het individu als dat mensbeeld berust op een mythe? Is het ideaal van de meritocratie – een samenleving gerangschikt naar talent en verdienste – nog wel houdbaar? En hebben liberalen het maar te doen met Swaabs oordeel?

Reflexmatig gedrag

U kunt gerust ademhalen, want dat is niet het geval. De vrije wil leeft nog en daar windt hoogleraar Neuropsychologie Herman Kolk geen doekjes om. Dat wordt dan ook direct duidelijk bij het lezen van de titel van zijn boek: *Vrije wil is geen illusie. Hoe de hersenen ons vrijheid verschaffen*. Vanaf het begin neemt Kolk stelling tegen de ideeën van de hierboven genoemde wetenschappers. Als startpunt voor zijn betoeg neemt hij het reflexmatige gedrag van de kikker en de graafwesp. Kikkers krijgen voldoende

voedsel binnen door een hap- en een springreflex. Als bijvoorbeeld een krekkel dicht bij de kikker zit en de kikker krijgt een hongersignaal uit de maag dan zal zijn tong reflexmatig uitschieten richting de krekkel. Zit er een obstakel tussen de kikker en zijn prooi dan zorgt een springreflex er voor dat de kikker zich in een 'hapklare' positie manoeuvreert. Iets soortgelijks doet de graafwesp bij haar voortplanting. Reflexmatige handelingen zorgen ervoor dat de wesp zekerstelt dat het gegraven holletje groot genoeg is voor de krekkel die ze gaat gebruiken om haar eitjes in te leggen. De reflexen zijn weliswaar doelmatig, maar hebben als zodanig weinig met 'willen' te maken. De kikker wil wel eten en de graafwesp wil er zeker van zijn dat het holletje groot genoeg is, maar het gedrag is voorgeprogrammeerd en komt niet bewust tot stand. Van een vrije wil is dus geen sprake. Werkt het menselijk brein in essentie op gelijke wijze, zoals sommige wetenschappers beweren? Die vraag dient als uitgangspunt van Kolks betoeg, waarbij hij de lezer aan de hand neemt om, zoals de titel al suggereert, die vraag zo overtuigend mogelijk ontkennend te beantwoorden.

Toegankelijk, begrijpbaar en volledig

Kolk doet dat op een toegankelijke wijze. Hoewel de lezer zich af en toe moet concentreren of terug moet lezen om de geïntroduceerde vaktermen en hersendelen te duiden is het boek leesbaar voor een groot publiek. Het geheel leest lekker weg en de dikte van het boek schrikt de niet zo fanatieke lezer niet af. Dat alles zonder aan wetenschappelijkheid en geloofwaardigheid in te boeten: Kolk refereert waar nodig en het boek bevat een vrij uitgebreide literatuurlijst waarbij serieuze wetenschappelijke artikelen niet zijn geschuwd. Wat dat betreft hanteert Kolk een prettige combinatie van toegankelijkheid, begrijpbaarheid en volledigheid. Hij biedt serieus partij aan het kamp van Swaab en de zijnen.

Vrijwillig: een kwestie van definitie?

Kolk legt uit dat menselijk gedrag niet is opgebouwd uit aangeleerde reflexen, zoals bij de kikker en de graafwesp, maar uit aangeleerde gedragspatronen

die iets waardevols opleveren. Veel gedragingen voltrekken zich desalniettemin automatisch en onbewust en in de meeste gevallen is dat ook wel zo praktisch. Denk bijvoorbeeld aan fietsen of autorijden: dat doen we vaak terwijl we ook aan andere zaken denken of een gesprek voeren. Die automatische, onbewuste processen kunnen volgens Kolk in het geval van de mens echter wel degelijk doorbroken worden. Gedrag wordt vrijwillig als er een conflict ontstaat 'tussen een sterk geautomatiseerd gedragspatroon en een alternatief dat op d[a]t moment meer gewenst is.' In een notendop wordt op dergelijke momenten de informatie waar men gericht op let versterkt, wat vervolgens het vertonen van gewenste gedragspatronen stimuleert. Hoe waardevoller het verwachte effect, des te groter is ook de versterking van het gewenste gedragspatroon. Op die wijze ontstaat vrijwillig gedrag, aldus Kolk.

Tot zover lijkt Kolks betoog vlekkeloos te verlopen, comfortabel zelfs voor al die mensen die na het lezen van Swaabs *Wij zijn ons brein* met een gevoel bleven zitten dat 'er toch meer moet zijn'. Toch ontstaat er ook ruimte voor het plaatsen van kritische noten, bijvoorbeeld bij de definitie van 'vrijwillig' die Kolk hanteert. Vrijwillig gedrag is volgens hem 'gedrag waarmee het organisme bereikt wat voor hem van waarde is.' Het probleem met die definitie – één van de centrale pilaren in het betoog van Kolk – is dat het zijn theorie praktisch onweerlegbaar maakt. De vraag die namelijk als bijna vanzelf opkomt tijdens het lezen is of de mens vrijwillig gedrag kan vertonen dat niet per definitie voor hem van waarde is of dat niet per se de meest waardevolle uitkomst genereert. Kan het individu, anders gezegd, kiezen voor gedrag waarvan hij weet dat het niet van waarde is voor hem, ten koste van gedrag dat dit wel zou zijn? Welk voorbeeld men hiervan ook bedenkt – neem allerlei vormen van zelfdestructief gedrag – Kolk zal die vraag ontkennend beantwoorden. Het vertoonde gedrag, hoe destructief het ook moge lijken, zal volgens zijn redenering een behoefte van de persoon in kwestie vervullen en daarmee van waarde zijn. Op filosofische gronden valt echter over die uitleg te discussiëren en Kolks these zou meer ruimte voor dat debat moeten laten.

Het bewustzijn

Ondanks die omissie wordt in het resterende deel van het boek vervolgens op overtuigende wijze het belang van bewustzijn getoond, hoe het werkt en hoe de mens daardoor iets kan willen. Zo is bewust-

zijn nodig voor langdurige en diepgaande informatieverwerking. Kolk spreekt in dit verband over de 'globalisering' van kennis: het in verband brengen van een prikkel met andere soorten informatie die op dergelijke wijze geïntegreerd kunnen worden. Daardoor kan de diepere betekenis van de prikkel naar voren komen, hetgeen een evenwichtige keuze mogelijk maakt. Daarnaast treedt bewustzijn op als er een conflict bestaat tussen verschillende gedragspatronen. Het conflict ontstaat doordat automatische, onbewuste gedragingen niet langer voldoen en bewustzijn nodig is om het conflict op te lossen. Geleerde reacties kunnen aldus *overruled* en vervangen worden door 'reacties waarvan we nog meer opbrengst verwachten'. Hier is echter ook te zien dat de hierboven genoemde kanttekening zich in de overige hoofdstukken van het boek blijft manifesteren. Kunnen geleerde reacties dan niet vervangen worden door reacties waarvan we niet per definitie meer opbrengst verwachten?

Meerwaarde bepaalt willen?

Na een hoofdstuk over de wijze waarop innerlijke spraak onbewuste hersenprocessen en daarmee gedrag sturen en interpreteren sluit Kolk af met een genuanceerde boodschap over de vrije wil. Toch is het juist dit hoofdstuk waarbij men – ook vooral vanuit liberaal perspectief – de meeste vraagtekens kan plaatsen. Menselijk handelen is aan beperkingen onderhevig en men kan daarmee alleen willen wat binnen de mogelijkheden ligt, zo stelt Kolk. Sterker, men kan volgens hem alleen willen wat voor de persoon in kwestie van waarde is. Wederom wordt zichtbaar hoe sterk Kolk zijn betoog wordt opgehangen aan de hierboven geschetste veronderstelling dat alleen datgene dat verondersteld wordt van waarde te zijn, kan worden nagestreefd door de mens. Even lijkt Kolk serieus in te willen gaan op de bedenkingen die men daarbij kan hebben. Zo stelt hij dat mensen daarbij schijnbaar wel tegen hun belangen kunnen ingaan. Hij noemt het voorbeeld van de puber die door zijn slechte gedrag voortdurend in conflict komt met zijn ouders en de terroriste die geweld pleegt dat velen van afschuw vervult. Gedragingen die op zichzelf genomen niet waardevol zijn. De hier aanwezige ruimte voor verdere nuance wordt echter niet door Kolk aangegrepen. Zo beweert hij direct na het noemen van die voorbeelden dat het getoonde gedrag, hoewel *schijnbaar* niet waardevol, voor zowel de puber als de terroriste een groter belang vertegenwoordigt en

daarmee dus alsnog voor hen van waarde is. 'Je kunt dus niet zomaar iets willen: de meerwaarde van iets wordt vastgelegd in ons brein, en veroorzaakt de bijpassende gedragsverandering', aldus Kolk. Zie hier de onweerlegbaarheid van zijn theorie. Hoewel zijn voorbeelden zijn gelijk wellicht onderschrijven, valt niet uit te sluiten dat er wel degelijk mogelijkheden bestaan om gedrag te vertonen dat niet het meest waardevolle resultaat genereert. Vooral als effecten op lange termijn worden meegenomen, wordt die mogelijkheid zichtbaar: iemand kan een korte termijn behoefte vervullen door het tonen van bepaald gedrag, terwijl hij daarmee willens en wetens tegen belangen op lange termijn ingaat. In hoeverre is er in die gevallen oprecht sprake van willen? Willen lijkt wat dat betreft een meer complex concept dan Kolk in zijn boek lijkt toe te willen geven.

Vrijheid = verantwoordelijkheid

De boodschap dat onze keuzes niet al bij de geboorte zijn vastgelegd moet veel liberalen desalniettemin als muziek in de oren klinken. Als er iets is wat Kolk ons wil meegeven is het dat, ondanks de vele bestaande beperkingen op het menselijk gedrag, er een aanzienlijke mate van vrije wil en daarmee van vrijheid bestaat. Wij zijn daarmee niet ons brein, zoals Swaab beweert: 'Wij zijn de geest, en niet het brein dat de geest schept', aldus Kolk. Die vrijheid, zo besluit het boek, schept – in tegenstelling tot Swaabs conclusie – echter wel verantwoordelijkheden. Ook dat is iets waar liberalen zich over het algemeen in kunnen vinden, al schiet Kolk wel door als hij stelt dat men zichzelf buiten de gemeenschap plaatst en men diezelfde gemeenschap 'iets heeft uit te leggen' als men de waarden ervan niet accepteert. In het geval van de crimineel die op basis van zijn verwerpelijke gedrag ter verantwoording kan worden geroepen zal daarover weinig discussie bestaan. Toegeven aan de 'wil van de gemeenschap' als dat betekent dat een tirannieke meerderheid haar wil kan opleggen aan diegenen met een afwijkend waardepatroon is echter iets geheel anders. Vanuit liberale optiek zal men een dermate ver reikende verantwoordelijk niet snel bij het individu willen leggen, zeker niet wan-

neer dat te zeer ten koste gaat van de vrijheid.

Conclusie

Al met al is *Vrije wil is geen illusie* een aanrader voor een ieder die werd geprikkeld door Swaabs *Wij zijn ons brein* en naar een verbreding van het debat zoekt. Zoals gezegd is het boek toegankelijk en goed te begrijpen voor een breed publiek. Ook biedt het op verhelderende wijze inzicht in de werking van het menselijk bewustzijn, waarbij Kolk de amusante beschrijving van experimenten en wetenschappelijke bevindingen niet schuwt. Ongetwijfeld is het die inkijk in de werking van het menselijk brein die de werken binnen dit genre zo razend populair maken. Ook *Vrije wil is geen illusie* biedt de nodige 'oh ja, zo werkt dat dus!' momenten en tekstgedeelten waarbij de lezer al lezende zijn hersenen pijnigt met de soms zo oncomfortabele, onoplosbare vragen des leven. Voor hen die (dieper) op dergelijke filosofische vragen wensen in te gaan zal het boek tekortschieten. Kolk kiest hier en daar voor enigszins simplistische definities zonder te motiveren waarom en hij lijkt er daarmee bewust voor te kiezen weg te blijven van de meer filosofische terreinen die het onderwerp toch ook bij uitstek raken. Enerzijds is dat de kracht van het boek, omdat het juist daardoor zijn leesbaarheid verkrijgt en behoudt. Anderzijds blijft de kritische lezer daardoor soms nog steeds achter met een onbevredigd gevoel. *Vrije wil is geen illusie* dient echter andere doelen en moet veeleer gezien worden als aanzet het debat over de vrije wil gaande te houden en te sturen. Voor al die liberalen die zich verheugen over de boodschap dat een vrije wil geen illusie is, maar desalniettemin blijven zitten met een gebrek aan diepere betekenis zit er niets anders op dan de honger te stillen met meer diepgaande werken. Voor het overige kan *Vrije wil is geen illusie* worden aangemerkt als een verrijking voor een debat dat verre van voorbij is. Onomwonden verkondigen dat de vrije wil bestaat kan namelijk (nog steeds) niet na het lezen van dit werk: *the jury is still out*.

Stephan de Vries is politoloog en wetenschappelijk medewerker bij de prof. mr. B.M. Teldersstichting.

Nu verkrijgbaar:

Juridification in Europe The balance of powers under pressure?

Op vrijdagmiddag 9 november jongstleden werd tijdens een symposium over juridisering en het effect op het evenwicht van machten de bundel *Juridification in Europe. The balance of powers under pressure* gepresenteerd.

Deze bundel van het European Liberal Forum asbl. (ELF) kwam tot stand dankzij de samenwerking van de Teldersstichting met de liberale denktanks Open Society and its Friends (Litouwen), Novum Institute (Slovenië) en de Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit (Duitsland). Het eerste exemplaar werd aangeboden aan Sophie in 't Veld, lid van het Europees Parlement voor de ALDE groep, en aan publicist Thierry Baudet. De bundel bestaat uit landenstudies naar het fenomeen juridisering in Spanje, Slovenië, Litouwen, Nederland en het Verenigd Koninkrijk. Ook wordt ingegaan op de vraag of Europeanisering en internationalisering trends zijn die juridisering versterken. De redactie werd verzorgd door Charlotte Maas, wetenschappelijk medewerker van de Teldersstichting.

De bundel is integraal te raadplegen via onze website <http://www.teldersstichting.nl/>. Mocht u een exemplaar van de bundel willen ontvangen, neem dan contact op met de Teldersstichting via info@teldersstichting.nl.

MET HET UITHOLLEN VAN DE POLITIE WORDT DE LIBERALE KERNTAAK VERZUIMD

– Dieuwertje Kuijpers –

Het garanderen en waarborgen van veiligheid zijn voor liberalen belangrijke kerntaken van de overheid. Ook in het huidige regeerakkoord van Rutte II is hier volop aandacht voor. Dieuwertje Kuijpers waarschuwt in onderstaande bijdrage dat er niet te vroeg gejuicht moet worden door liberalen. Ze wijst daarbij op enkele zorgelijke ontwikkelingen.

Het regeerakkoord geeft weinig reden tot twijfel: de *law and order*-lijn van de VVD wordt ook in de tweede regeerperiode van Rutte doorgezet. Toch mag de VVD niet te vroeg juichen: doordat jarenlang bij de politie twee zorgelijke ontwikkelingen stevast onvoldoende zijn geadresseerd, zal de pakkans laag blijven en misdaad lonen.

Het eerste risico: het Adidas-netwerk

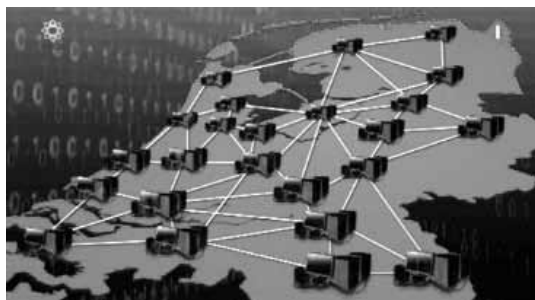
Voor de politie is het van essentieel belang niet opgescheept te worden met onuitvoerbare voorstellen vanuit Den Haag. Toch staat in het regeerakkoord te lezen dat 'publieke- en private toezichhouders [...] camerabeelden van delicten en incidenten direct [gaan] doorsturen naar de meldkamer van de politie.' De gemiddelde lezer zal zich afvragen wat hier mis mee is. Waarom niet? Het is natuurlijk erg handig als de politie direct de beelden van het delict in handen heeft en kan bestuderen. De realiteit is weerbarstiger. Zo stelt een medewerker van de politie op een veiligheidsblog dat 'de meest gebruikte vorm van beeldoverdracht van particulieren naar de politie [...] via het Adidas-netwerk [is]: je trekt je gymbanden aan en je brengt de DVD naar het dichtstbijzijnde politiebureau.¹ Eenmaal op het bureau aangekomen is het nog maar de vraag of het beeldmateriaal kan worden afgespeeld. Vaak mogen agenten geen software downloaden en dus ook geen alternatieve mediaplayers. Dit komt er op neer dat de DVD's vaak moeten worden bekeken op de DVD-speler thuis of de privé laptop. Kortom: de politie is niet uitgerust met het materieel dat nodig is om deze (relatief simpele) taak uit het regeerakkoord uit te voeren.

Het bovenstaande voorbeeld legt de vinger op de zere plek: door jarenlange verwaarlozing van ondersteunend materieel is het systeem dermate 'op slot gedraaid' dat zelfs de meest simpele taak zoals beeldoverdracht onuitvoerbaar blijkt. De IT-voorzienin-

gen die zijn bedoeld om de agent efficiënter te laten werken kosten de agent alleen maar extra werktijd. Hoe heeft het zo kunnen lopen? Voorheen hadden de 26 korpsen elk hun eigen computernetwerk en (zoals wel vaker bij de overheid) werd voor elke losse handeling een aparte applicatie aangeschaft. Gevolg: korps A kon niet in het computersysteem van korps B om bijvoorbeeld te controleren of een verdachte uit Groningen niet toevallig al een oude bekende was van het korps in Maastricht. Daarnaast moesten al die duizenden computerapplicaties (destijds meer dan 2000, tegenwoordig teruggebracht tot 1224) worden beheerd en onderhouden. Het systeem kon en moest praktischer ingericht worden, zoveel was duidelijk. In 2009 besloten burgemeesters, korpschefs en officieren van Justitie tot een reorganisatie van het IT-systeem: het Basisvoorziening Handhaving (ofwel BHV-)systeem moest een centraal systeem voor proces-verbalen, persoonsdossiers en incidentmeldingen worden. In datzelfde jaar werd besloten dat door efficiënter te werken, 190 miljoen euro per jaar moest worden bespaard bij de politie. Een nieuw systeem zou efficiënt werken en dus de besparing mogelijk maken. In plaats van het uitrollen van een heel nieuw (apart) netwerk, werd ervoor gekozen de bestaande systemen aan elkaar te koppelen en zodoende langzamerhand te laten integreren in een nieuw centraal systeem. Het nieuwe systeem vertoonde veel gebreken: op het moment van invoering was het systeem al achterhaald. Sterker nog: bij het opzetten van het nieuwe systeem was er vooral aandacht voor de losse applicaties, maar niet voor het (overkoepelend) functioneren van het netwerk zelf. Het BHV-systeem maakte niet de juiste koppelingen in het netwerk waardoor informatie verloren ging. Hierdoor raakten gegevens zoek (soms hele dossiers) en kwamen de politieagenten onder extra tijdsdruk te staan. Zo gaf 70 procent van de agenten in een enquête aan geen tijd meer te hebben voor

‘normaal politiewerk’.² Het niet functioneren van het systeem zorgde ook voor een reëel gevaar op de werkvloer: cruciale informatie (bijvoorbeeld of een persoon vuurwapengevaarlijk is of niet) kwam niet altijd vanuit de meldkamer bij de agenten op straat terecht. Niet alleen ontbrak er soms informatie in het systeem, door het maken van verkeerde koppelingen was sommige informatie in het systeem ook onjuist. Het was en is volgens minister van Veiligheid en Justitie Ivo Opstelten dan ook ‘niet geheel uit te sluiten dat in een zeer beperkt aantal gevallen, personen onterecht als verdachte in het systeem staan vermeld.’

Figuur 1. Het netwerk van 26 korpsen zoals weergegeven in de *Een-Vandaag* uitzending van 13 november 2010.

Na een storm van klachten vanuit diverse korpsen studeerde de ondersteunende dienst voorziening tot samenwerking Politie Nederland (vtsPN) het rumoer met de woorden: ‘administratieve chaos zijn wel erg grote woorden [... het is] onwennigheid. Een nieuw systeem vereist natuurlijk aanpassing van werkprocessen. Dat is een behoorlijke opleidings- en begeleidingsinspanning. Daar moet je met z’n allen even doorheen.’³

Tijdens het opzetten en uitrollen van het nieuwe systeem was de verantwoordelijkheid dermate verspreid dat onduidelijk was wie de verantwoordelijkheid wanneer moest nemen: lag de verantwoordelijkheid voor het niet halen van een target bij de korpschef? De burgemeester? Of toch de Officier van Justitie? Deze verwarring zorgde ervoor dat bij fouten tijdens de invoering er geen directe gevolgen waren voor de verantwoordelijken. Zoals wel vaker het geval is bij meer kapiteins op een schip: iedereen was verantwoordelijk en daardoor tegelijkertijd niemand. Hiermee zijn de gemeenten en korpsen in de valkuil van grote IT-projecten gestapt: de technische en economisch-strategische visies op informatietechnologie hadden de overhand terwijl de sociaal-organisatorische haalbaarheid zwaar was onderbelicht.⁴ Hierdoor werden klachten over de

onwerkbaarheid van het systeem chronisch onderschat en afgedaan als een te maken cultuuromslag. Het belangrijkste is om de informatievoorziening bij de politie zo snel mogelijk op een acceptabel niveau te krijgen. Momenteel is Justitie bezig met het realiseren van een ‘aanvalsplan’ dat de IT bij de politie voor 2017 weer op orde zal moeten krijgen. Uiteraard gaat dit niet zonder financiële slag of stoot. Vorig jaar werd al besloten dat er 326 miljoen euro zal moeten worden vrijgemaakt om de belangrijkste IT-problemen bij de politie het hoofd te bieden, de vorige kabinetsperiode had minister Opstelten (bestuurlijk medeverantwoordelijk voor het uitrollen van het systeem als burgemeester in 2009) al 201 miljoen euro uitgegeven.

Het risico van een onvoldoende presterende informatievoorziening bij de politie is van cruciaal belang. Wanneer de dagelijkse kleinste taken (zoals het ter beschikking krijgen van beeldmateriaal) al in de praktijk onuitvoerbaar blijken, zal het uitrollen van een nationale politie voor 105 miljoen euro neerkomen op Sisyphus-arbeid. Er komen namelijk géén extra agenten bij, er wordt bezuinigd op de Politie Academie, de informatievoorziening is ontoereikend en het personeel is overbelast: diverse korpsen zijn hiervoor al beboet door de arbeidsinspectie.⁵ Tegelijkertijd wordt er wel extra aandacht van personeel gevraagd bij het op touw zetten van een nationale politie. Wanneer de politie niet in staat wordt gesteld haar taak naar behoren uit te voeren is het vrijwel onmogelijk voor de organisatie om de pakkanen te verhogen.

Tweede risico: Batman-mandaat

In het nieuwe regeerakkoord wordt er ‘meer blauw’ op straat aangekondigd. Maar dit betekent niet perse meer agenten. Want, zo constateerde staatssecretaris van Veiligheid en Justitie Fred Teeven, ‘de middelen bij de rijksoverheid [zijn] de komende tien jaar niet zo [...] dat we heel veel geld kunnen uitgeven aan extra ordehandhaving.’ De nationale politie is dan ook te zien als een bezuinigingsmaatregel, er is een grote kans dat enkele korpsen zullen verdwijnen. Gevolg hiervan is dat de politie verder van de burger zal af komen te staan. Om dit te ondervangen zijn er wel mensen nodig voor de relatief

⁵ 13 van de 26 korpsen zijn gecontroleerd op onder meer arbeidstijden, bij alle 13 de korpsen werden overtredingen geconstateerd. Daarnaast zijn 9 korpsen gecontroleerd op bescherming van personeel tegen agressie en geweld, bij alle 9 korpsen was de bescherming van het eigen personeel ontoereikend. Infopolitie.nl, *Arbeidsinspectie beboet politie*, URL: <http://www.infopolitie.nl/politie/2524-arbeidsinspectie-beboet-politie?epivacy=1/>.

kleinere vergrijpen. Het zal hierbij met name gaan om meer Buitengewoon Opsporingsambtenaren (BOA) en beveiligers op straat met ook meer bevoegdheden, maar eveneens het volop gebruik maken van 'kliklijnen' en initiatieven zoals Burgernet. In de praktijk zal dit neerkomen op het opknippen van het mandaat van de politie door enkele uitvoerende taken neer te leggen bij ambtenaren (BOA's) en particulieren (beveiligers en burgers).

Allereerst de BOA's. De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) riep onlangs op in een onderzoekrapport om BOA's niet alleen te voorzien van een landelijk uniform, maar eveneens hun bevoegdheden uit te breiden.⁵ Justitie kan zelf geen antwoord geven op de vraag hoeveel BOA's er momenteel in dienst zijn,⁶ de laatste cijfers stammen uit 2007 en reppen van 25.000 BOA's. De gemeente Amsterdam heeft na enkele problematische arrestaties de BOA's op 'opfriscursus' gestuurd. Zo moesten zij behendiger worden met het gebruik van handboeien en wat minder schelden. De BOA's werken volgens een gemeentewoordvoerder onder 'extreme druk'.⁷ Deze 'extreme druk' van bepaalde handhavingwerkzaamheden is ook precies de reden waarom aspirant politieagenten niet alleen een fysiek maar ook een psychologisch toelatingsexamen moeten afleggen tijdens de sollicitatieprocedure. Ook worden zij opgeleid in zelfverdediging en weerbaarheid onder extreme omstandigheden. Het idee dat ambtenaren met een opleiding en certificaat even professioneel zullen handhaven als politieagenten is onjuist en legt een onnodige druk op personeel. Er wordt namelijk van deze ambtenaren gevraagd om taken te verrichten onder extreme druk zonder de psychische en fysieke weerbaarheid via toelatingstesten in kaart te hebben gebracht.

Niet alleen wordt er gebedeld om een bredere inzet van BOA's, er wordt eveneens gekeken naar de particuliere beveiligingssector om een duit in het zakje te doen. Vorig jaar is staatssecretaris Teeven in gesprek gegaan met het OM en de particuliere beveiligingsbranche. Momenteel deelt de branche informatie met de politie, maar niet andersom. Het delen van informatie over burgers door de politie met particuliere beveiligingsbedrijven is vanuit liberaal oogpunt ook absoluut niet wenselijk. Het is vreemd dat de overheid verkennende gesprekken voert om persoonlijke informatie van burgers door te spelen aan derden. Hoewel de belangen wellicht incidenteel overeenkomen tussen de politie en een beveiligingsbedrijf is dit geen garantie voor de toekomst. Commerciële belangen zijn geheel anders dan die van de politie en een dergelijke situatie is

duis ongewenst. Daarnaast speelt bij beveiligers dezelfde problematiek als bij BOA's mee, namelijk geen fysieke en psychische keuring alsmede een geschikte opleiding om te opereren onder extreme omstandigheden.

Ondanks deze twee punten van zorg is het uitbreiden van bevoegdheden voor zowel BOA's als particuliere beveiligers een kwestie van tijd. Zowel voormalig coördinator terrorismebestrijding Tjibbe Joustra als procureur-generaal van het OM Harm Brouwer riep herhaaldelijk op tot het uitbreiden van bevoegdheden. Volgens het regeerakkoord zullen de 'bevoegdheden en uitrusting van lokale toezichthouders en handhavers (BOA's) beter [worden] geregeld'.

De overheid vraagt ook een actievere rol in de opsporing van burgers. Dit gebeurt via initiatieven zoals Burgernet. Burgers kunnen zich vrijwillig aanmelden bij dit netwerk, op het moment dat de politie op zoek is naar bijvoorbeeld een vermist persoon krijgen de mensen binnen dit netwerk een sms'je binnen met persoonskenmerken. Hetzelfde principe wordt ook online toegepast. Momenteel zijn 800.000 burgers aangesloten bij Burgernet en 92 procent van de deelnemers is positief,⁸ echter de effectiviteit van Burgernet is lastig vast te stellen volgens hoogleraar Rechtspsychologie Van Koppen. In een onderzoek heeft de politie zelf gevraagd aan de eigen teamleiders van Burgernet of het effectief is, 'die gaan natuurlijk geen nee zeggen'. Volgens Van Koppen is Burgernet op basis van slechte argumenten ingevoerd in Nederland.⁹ Veel gemeenten hebben besloten Burgernet alsnog niet in te voeren: de kosten liggen op 50 eurocent per inwoner in het eerste jaar en daarna 35 eurocent per inwoner per jaar. Twitter daarentegen is gratis en er kan ook anoniem melding worden gedaan. Vandaar dat veel gemeenten hebben gekozen voor de gratis variant.

De liberale kritiek ten aanzien van Burgernet is tweevoudig. Allereerst is de effectiviteit ervan niet bewezen. Ten tweede pretendeert Burgernet de privacy te garanderen. Niets is minder waar: informatie die deelnemers invullen op de website wordt onversleuteld verstuurd. De informatie van deelnemers is hierdoor relatief simpel toegankelijk voor hackers. Hetzelfde gaat op voor de anonieme 'kliklijn' Meld Misdad Anoniem. Ook hier is de anonimiteit van aangevers niet gewaarborgd. Zo kwam een anonieme tipgeefster in 2009 door het OM in Rotterdam in de problemen. De waarborging van anonimiteit geldt namelijk als 'instructie' en is niet wettelijk vastgelegd. Hoogleraar Strafrecht Buruma stelt dat

‘immers het recht [bestaat] op een eerlijk proces en dat houdt in de mogelijkheid om getuigen te ondervragen. De aangever kan dan helemaal niet geheim blijven.’¹⁰ Het wekken van valse verwachtingen onder burgers heeft onherroepelijk ook gevolgen voor de politie zelf.

Goed functionerende politie dient topprioriteit liberaal kabinet te zijn

Deze twee trends zijn zeer zorgelijk. De politie is namelijk dermate uitgehold – zowel qua materieel als bemanning – dat zij haar basistaken niet eens meer kan vervullen. In plaats van deze problematiek structureel aan te pakken, wordt er alweer een nieuwe reorganisatie doorgevoerd: de nationale politie. Om deze groeiende afstand tussen burgers en politie te ondervangen worden politietaken steeds vaker uitbesteed en geoutsourced naar particulieren en BOA's. Dit is eveneens onwenselijk: er is een reden waarom de politie is uitgerust met het geweldsmonopolie onder de strikte voorwaarden van fysieke en psychische geschiktheid en adequate training.

De burgerparticipatie door meldpunten en netwerken geeft eveneens een vals gevoel van veiligheid: anonimiteit is niet gegarandeerd en deelnemers kunnen zelfs in een lastig parket terecht komen. Daarnaast neemt de toename van burgerparticipatie niet weg dat er harde kritiek klinkt vanuit de samenleving. Zowel op de prioriteiten van de politie als de effectiviteit. Onderzoek van het CBS uit 2011 constateerde dat de politie 98 procent van de tijd spendeert aan overtredingen en 2 procent van de tijd aan misdrijven.¹¹ Volgens een recente studie van rechtseconoom Van Velthoven is de pakkans voor misdrijven 1,8 procent.¹² Tegelijkertijd voelt ongeveer een kwart van de Nederlanders zich wel eens onveilig op straat.

Indien de VVD zich daadwerkelijk wil bewijzen als liberale *law and order*-partij, zou het een goed plan zijn er allereerst voor te zorgen dat de politie haar wettelijke taak kan uitvoeren. Veiligheid is de be-

langrijkste prioriteit van een liberale overheid. Toch wordt er vooral stoere taal gesproken, van ‘vandalen gaan betalen’ tot de dood zien als ‘inbrekersrisico’. Dat is natuurlijk allemaal mooi, maar de burger koopt er weinig voor als de pakkans voor de vandaal in kwestie nihil is en hij, geconfronteerd met een inbreker, langer dan een kwartier moet wachten tot de politie eindelijk eens komt aanzetten.

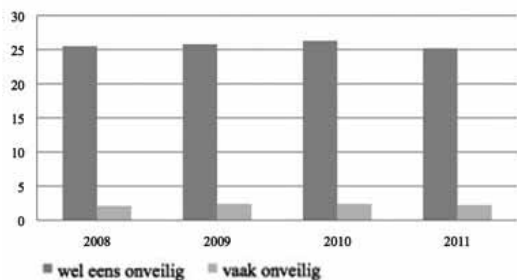
Zorgen voor veiligheid, het voorkomen en bestrijden van criminaliteit, openbare ordehandhaving, het opsporen van strafbare feiten en het verlenen van hulp bij nood zijn kerntaken van de politie.¹⁴ Een liberale overheid dient op zijn minst alles in het werk te stellen om deze kerntaken te faciliteren. Deze kerntaken uitbesteden aan onvoldoende gekwalificeerd personeel of bij burgers neer te leggen zonder anonimiteit te waarborgen dient een doorn in het oog te zijn van elke liberaal.

Dieuwertje Kuijpers is wetenschappelijk medewerker bij de prof.dr. B.M. Teldersstichting.

Noten:

- 1) Weblog van Sander Flight, medewerker onderzoeksbureau DSP-group, URL: <http://sanderflight.blogspot.nl/>, geraadpleegd: 27 november 2012.
- 2) ‘Politie IT-affaire’, *EenVandaag*, 13 november 2010.
- 3) Webwereld, ‘Chaos bij de politie door nieuw computersysteem’, 26 maart 2012, URL: <http://webwereld.nl/nieuws/56599/-chaos-bij-politie-door-nieuw-computersysteem.html>, geraadpleegd: 28 november 2012.
- 4) Albert Boonstra, *Bepaalde visie belemmering voor IT-projecten*, 17 juni 2011, URL: <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2011/06/17/bepaalde-visie-belemmering-voor-grote-it-projecten/>, geraadpleegd: 28 november 2012.
- 5) Gemeente.nu, *Boa moet landelijk uniform krijgen*, 27 november 2012, URL: <http://www.gemeente.nu/web/Handhaving-Artikel/56860/Boa-moet-landelijk-uniform-krijgen.htm>, geraadpleegd: 28 november 2012.
- 6) ‘Telefoongesprek Dienst Justis’, ministerie Veiligheid en Justitie, 28 november 2012.
- 7) ‘BOA's in Amsterdam op heropvoedingskamp’, *BNR Nieuwsradio*, 19 juli 2012, URL: <http://www.bnr.nl/topic/waterkoeler/134535-1207/boa-s-in-amsterdam-op-heropvoedingskamp>, geraadpleegd: 28 november 2012.
- 8) Rijksoverheid.nl, *Proef Burgernet succesvol: positief over landelijke uitrol*, 7 juli 2009, URL: <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/persberichten/2009/07/07/proef-met-burgernet-succesvol.html>, geraadpleegd: 28 november 2012.
- 9) Website voor de politie, *Peter van Koppen: ‘De politie is niet zo gewend voluit kritiek te krijgen’*, 22 september 2011, URL: <http://www.websitevoordepolitie.nl/interviews/peter-van->

Figuur 2. Onveiligheidsgevoel.¹³

- koppen-de-politie-is-niet-zo-gewend-voluit-kritiek-te-krijgen-1323.html, geraadpleegd: 28 november 2012.
- 10) Mr. Website voor Juristen, *Verdeeldheid over de anonieme aangifte*, 2 maart 2010, URL: <http://www.mr-online.nl/nieuws/juridisch-nieuws/verdeeldheid-over-de-anonieme-aangifte.html>, geraadpleegd: 28 november 2012.
 - 11) CBS, 'Meer uitgaven aan opsporing, minder misdrijven opgelost', *Webmagazine*, 6 april 2011, URL: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/veiligheid-recht/publicaties/artikelen/archief/2011/2011-3350-wm.htm>, geraadpleegd: 28 november 2012.
 - 12) B.C.J. van Velthoven, *Economie van misdaad en straf*, Den Haag, 2012.
 - 13) CBS, *Statline*, 5 november 2012.
 - 14) Politie.nl, *Kerntaken Politie*, URL: <http://www.politie.nl/onderwerpen/politietaken.html>, geraadpleegd: 28 november 2012.

– Mark van de Velde –

Eind november kopten de kranten dat een akkoord over de EU-begroting 2013 in zicht is. Vanuit Brussel volgde direct de waarschuwing dat het ‘nog geen gelopen race’ is. Naar aanleiding van deze ontwikkelingen analyseert Mark van de Velde in onderstaande bijdrage het Europese landbouwbeleid. Welke belangen zijn hiermee gemoeid en welke rol spelen de boeren?

Eind november werd in Brussel koortsachtig onderhandeld over de begroting van de Europese Unie voor de periode 2014-2020. Een aantal Europese landen die zelf diep in hun nationale begrotingen hebben gesneden, waaronder Nederland en Groot-Brittannië, eisten dat ook de Europese Unie de tering naar de nering zou zetten. Zij vonden het onacceptabel dat de Europese Commissie voorstelde het budget voor de periode 2014-2020 met zo'n vijf procent te verhogen naar 1033 miljard euro. Als compromis stelde Herman van Rompuy, de vaste voorzitter van de Europese Raad, bezuinigingen voor van bijna 80 miljard, maar de lidstaten konden het niet eens worden over de verdeling van dat bedrag over de posten van de Europese begroting en verdaagden de onderhandelingen tot januari volgend jaar. Lidstaten als Ierland en Frankrijk, die profiteren van Europese subsidies voor hun boeren, verzetten zich tegen een korting op de uitgaven aan landbouw, terwijl Oost-Europese lidstaten te hoop liepen tegen een korting op de zogeheten cohesieuitgaven, bedoeld om de welvaarts kloof tussen het oostelijk en het westelijk deel van de Europese Unie te dichten. Voor de Europese Unie gaat onverkort op wat de Franse klassiek-liberaal Frédéric Bastiat (1801-1850) eens schreef over de staat: ‘the great fiction by which everyone endeavors to live at the expense of everyone else’.¹

De ruzie tussen nettobetalers en netto-ontvangers in de Europese Unie wekt de indruk dat het vooral landen zijn die op elkaars kosten proberen te leven. In werkelijkheid is een groot deel van de Europese begroting weinig meer dan een financieel transferschema van honderden miljoenen Europese consumenten ten bate van een zeer luidruchtige groep pan-Europese producenten, namelijk de boeren. In de Brusselse *newspeak* heet dit deel van de begroting ‘natuurlijke hulpbronnen’, beter bekend als

het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Samen met de cohesiefondsen, gerestyled als ‘duurzame groei’, zijn de landbouwuitgaven goed voor bijna 90 procent van de Europese begroting.²

Het is geen nieuws dat het GLB al decennialang een steen des aanstoets is voor een bonte coalitie bestaande uit onder meer liberalen, Derde Wereldwerkers en natuur- en milieuactivisten. Het GLB is volgens hen slecht voor Europese consumenten, die teveel betalen voor hun voedsel; voor boeren in arme landen, die maar op beperkte schaal voedsel naar de Europese Unie mogen exporteren en in hun bestaan bedreigd worden door kunstmatig goedkoop voedsel uit Europa; en voor het landschap en dierenwelzijn in de Unie, omdat het subsidiestelsel prikkels bevat voor intensieve veeteelt en landbouw. Ook wie daar geen boodschap aan heeft en het landbouwbeleid uitsluitend beoordeelt aan de hand van de oorspronkelijke doelstellingen die de Europese Unie zichzelf stelde, moet haast wel concluderen dat de urgentie van het GLB grotendeels is verdwenen.

Het Verdrag van Rome (1957) formuleerde vijf doelstellingen voor de Europese landbouw:³

- ‘de productiviteit van de landbouw te doen toenemen...
- aldus de landbouwbevolking een redelijke levensstandaard te verzekeren...
- de markten te stabiliseren
- de voorziening veilig te stellen
- redelijke prijzen bij de levering aan verbruikers te verzekeren.’

Het doel waarmee de verbruikers gediend zijn – een voldoende en goedkoop aanbod van levensmiddelen – is dankzij of ondanks het landbouwbeleid (technologische ontwikkeling) bereikt. Sinds de Tweede Wereldoorlog zijn de kwaliteit en kwantiteit van

voedsel sterk gestegen en de prijzen gedaald. Dat is mogelijk gemaakt door grote productiviteitsstijgingen: inmiddels produceert slechts een fractie van de Europese beroepsbevolking (meer dan) voldoende voedsel voor een half miljard mensen. Mede daardoor is het economische belang van de agrarische sector in diverse opzichten sterk afgenomen. In 2000 vertegenwoordigde de landbouw, jacht en visserij nog 2,3 procent van het Europese BBP, in 2010 was dat nog slechts 1,7 procent. Vooral in Oost-Europese lidstaten is die teruggang fors. In geen enkele EU-lidstaat is het aandeel van de landbouw in de nationale economie momenteel zo groot als in Roemenië, maar ook daar gaat het om een sector met een verhoudingsgewijs gering (6,5 procent) en afnemend (nog 12,1 procent in 2000) economisch belang. Het belang voor de Bulgaarse economie kromp in die periode van 13,6 naar 5,3 procent. In Nederland schommelt het aandeel rond 2 procent.⁴

Ook andere indicatoren wijzen op het afnemende belang van de landbouw. De gemiddelde Nederlander besteedt nog maar 12 procent van zijn inkomen aan voedsel en niet-alcoholische dranken, en van de totale Nederlandse beroepsbevolking is slechts 2,5 procent werkzaam in de landbouw.⁵ Indien de agrarische sector in de breedst mogelijke zin wordt bekeken, met inbegrip van bedrijven die zich richten op de toelevering, verwerking en distributie, is zijn economische gewicht gedaald van 21,6 procent in 1948 naar 5,1 procent in 2005 van het Nederlandse nationaal inkomen.⁶

Door het gecombineerd gevolg van enerzijds de zeer sterk gestegen productiviteit en anderzijds het sterk afgenomen economische belang van de landbouw zou het GLB aan belang moeten inboeten. Prijschommelingen hebben natuurlijk nog wel invloed op de financiële positie van de producent, maar de levensstandaard van de gemiddelde consument wordt niet of nauwelijks beïnvloed door de prijzenveranderingen op de agrarische markten, al was het maar omdat de prijs van 'ruwe' landbouwproducten slechts een deel is van de prijs die consumenten in de winkel betalen. De prijs van een bewerkt product als brood wordt maar voor een paar procent bepaald door de prijs van graan; zelfs van een onbewerkt product als aardappels wordt 50 tot 60 procent van de consumentenprijs bepaald door activiteiten in de keten van productie, vervoer, opslag, verwerking en verkoop nadat de aardappelen de boerderij hebben verlaten.⁷ Trouwens, of Europese boeren per saldo beter af zijn met het GLB is een zeer omstreden kwestie. Zij hebben ten gevolge van grote productievolumes te kampen met lage prijzen,

terwijl een flink deel van de GLB-gelden terechtkomen bij enorme corporaties. Zo ontving de zuivelgigant Campina sinds 1997 in totaal 1,6 miljard euro aan subsidie.^A

Dergelijke ontwikkelingen zijn ook in Brussel niet onopgemerkt gebleven en het GLB is op sommige punten ingrijpend gewijzigd. Naast het traditionele markt- en prijsbeleid (pijler I) is een tweede pijler, plattelandsontwikkeling, opgetrokken die steun biedt aan boeren in 'gebieden met een natuurlijke handicap' (bergen en heuvels) en aan agrarische ondernemers die zich bekommeren om landschap en milieu.⁸ Daarnaast is in 2003 besloten de inkomenssteun stapsgewijs los te koppelen van het productievolume dat een agrarische bedrijf draaide, met als doel het terugdringen over overschotten.

Niettemin bestaat nog altijd 35 procent van de gehele EU-begroting uit directe subsidiebetalingen aan boeren en is de landbouwbegroting in absolute zin niet gekrompen.⁹ De vraag blijft dus waarom Europese burgers, ook na 2013, jaarlijks zo'n 60 miljard euro moeten ophoesten voor een krimpende sector. De Europese Commissie heeft het antwoord gevonden door aan te sluiten bij een thema dat de laatste jaren erg in zwang is: voedselzekerheid in tijden van klimaatverandering en bevolgingsexplosie. In haar toekomstvisie voor de nieuwe begrotings-termijn schrijft zij: 'Given that demand worldwide will continue rising in the future, the EU should be able to contribute to world food demand.'¹⁰ Hoewel Copa-Cogeca, de koepelorganisatie van Europese landbouworganisaties, het oneens was met sommige beleidswijzigingen die de Commissie voorstelde, sloot zij zich van harte aan bij de zorgelijke toon van de Commissie: 'In a world of increasing global uncertainty, the EU needs a strong Common Agricultural Policy more than ever before. The world's demand for food continues to rise but its production capacity is under increasing threat from diminishing resources of land and water, as well as climate change.'¹¹

Op het eerste gezicht klinkt dit aannemelijk, nobel zelfs, maar bij nader inzien gaat het om weinig meer dan een nieuwe poging ter legitimering van oude industriepolitiek. Ten eerste is er geen directe aanleiding om te vrezen voor een voedselcrisis. Hoewel het lastig is om prijsontwikkelingen en productievolumes te voorspellen, geven de cijfers van de Wereldvoedselorganisatie (FAO) eerder reden tot

A De website farmsubsidy.org probeert inzichtelijk te maken hoeveel subsidie naar welke bedrijven in de Europese Unie gaat.

optimisme dan pessimisme.¹² Het aantal mensen in ontwikkelingslanden dat dagelijks kan beschikken over minder dan 2000 calorieën is tussen 1990 en 2007 gedaald van 408 naar 207 miljoen, ondanks dat de bevolking aldaar toenam met ruim 1,1 miljard mensen. Naar verwachting zet die trend zich door en zal tegen 2050 zo'n 4 procent van de bevolking in ontwikkelingslanden lijden aan ondervoeding tegen bijna 20 procent in 1990. Rond 2050 zal de wereldbevolking gegroeid zijn met 39 procent, maar als de aannames over landbouwproductie houdbaar blijken, dan zal die in dezelfde periode zijn toegenomen met 60 procent. Ontwikkelingslanden zullen ruim driekwart van de toename in agrarische productie voor hun rekening nemen. Er is dus hoogstwaarschijnlijk genoeg voedsel voor de gehele wereldbevolking, nu en in de toekomst, wat niet wil zeggen dat elk lid van de wereldbevolking genoeg voedsel heeft en zal hebben.^B De redenen daarvoor zijn bekend, aldus de FAO: armoede, onderontwikkelde landbouw en beperkte toegang tot voedsel dat in andere landen is geproduceerd.

Dat brengt ons bij een tweede argument waarom het Europees landbouwbeleid een ongeschikt instrument is om tegemoet te komen aan de toenemende vraag naar voedsel: de grootste demografische en agrarische uitdagingen liggen buiten de Europese Unie. Inkomensondersteuning van Europese boeren is een raar middel om voedselcrises in bijvoorbeeld Sub-Sahara Afrika te bestrijden. Meer geld voor onderzoek, bijvoorbeeld naar de teelt van (genetisch modificeerde) gewassen in ongunstige klimatologische omstandigheden ligt eerder voor de hand. Veel winst kan ook geboekt worden door verdere liberalisering van de handel in agrarische producten via de afbraak van exportsubsidies en importtarieven. Nu nog lopen importtarieven voor agrarische producten uiteen van 18 tot 28 procent van de productwaarde, vergeleken met gemiddeld slechts 3 procent voor fabricaten.¹³ Zelden doet zich in diverse delen van de wereld een gelijktijdig tekort voor van een bepaald gewas ten gevolge van uitzonderlijke weersomstandigheden en dus kan een vrije wereldmarkt een stabiliserende rol spelen.¹⁴

Ten derde draait het GLB niet primair om de maximale opbrengst van agrarische producten voor de wereldbevolking. In essentie is het GLB een vorm van industriepolitiek die Europese boeren zekerheid

wil bieden door (tegenwoordig) inkomensondersteuning en (vroeger) prijszetting en productiequota. Waarschijnlijk worden productievolumes eerder geremd dan gestimuleerd door inkomensondersteuning, want inefficiënte agrariërs blijven erdoor in bedrijf. Ook valt moeilijk te verklaren waarom de Europese Commissie boeren wil verplichten om 7 procent van hun areaal braak te laten liggen of een anderszins ecologische bestemming wil geven als echt alle zeilen bijgezet moeten worden om de wereldbevolking te voeden.¹⁵ Daarnaast ging in de periode 2007-2013 81 procent van het geld in de (traditionele) eerste pijler naar de vijftien oude lidstaten van de Unie en 57 procent van de tweede pijler (plattelandontwikkeling). Bijna een vijfde van het geld in de eerste pijler kwam ten goede aan Frankrijk, of beter: ten goede aan de Franse boeren, want netto betaalt Frankrijk iets meer aan het GLB dat het ontvangt.^{C,16} Roemenië, waar in absolute aantallen driemaal zoveel mensen werkzaam zijn in de agrarische sector als in Frankrijk, ontving slechts 3,6 procent van de eerste pijler.¹⁷ Het gevolg is dat de subsidie per hectare wel met een factor vijf kan verschillen tussen EU-lidstaten. Zulke verschillen zijn moeilijk te rechtvaardigen gezien het feit dat de grootste productiewinst valt te boeken in de landbouwsector van de twaalf nieuwkomers.

Het liberalisme heeft een lange traditie als het om landbouw en vrijhandel gaat en dat is niet verwonderlijk. De landbouw vormde lange tijd de hoofdmoot van veel nationale economieën en consumenten merken, omdat zij een groot deel van hun inkomen besteedden aan voedsel, onmiddellijk de gevolgen van fluctuaties in bijvoorbeeld graanprijzen. Ter bestrijding van hongersnoden drong de Franse econoom Turgot (1727-1781) daarom bij koning Lodewijk XVI aan op de vrijhandel in graan, en een halve eeuw na Turgot werd in Manchester de Anti Corn Law League opgericht die zich beijverde voor de afschaffing van de protectionistische graanwetten.¹⁸ Hoewel de economiegemeenschap in den brede vrijhandel (in landbouwproducten) heeft omarmd, lijkt de politieke missiedrang op dit terrein tegenwoordig helaas niet erg groot. De kans dat consumenten massaal in opstand komen tegen landbouwprotectionisme is ook klein. Dit komt door het aloude probleem dat de opbrengsten van protectionisme geconcentreerd zijn bij een relatief kleine, luidruchtige groep producenten – de boeren, die het stratenplan van Brussel uit hun hoofd ken-

B Een groot deel van de huidige productie belandt bij het afval. Naar schatting wordt 40 procent van het voedsel in de Verenigde Staten weggegooid. D. Gunders, *Wasted: How America is losing up to 40 percent of its food from farm to fork to landfill*, 2012 (www.nrdc.org).

C Duitsland is met afstand de grootste nettobetaler aan het Europese landbouwbeleid.

nen – terwijl de veel grotere kosten (naar schatting 105 miljard euro in 2008) uitgesmeerd zijn over honderden miljoenen consumenten, die zich daar nauwelijks bewust van (kunnen) zijn, laat staan van de winst die door liberalisering kan worden behaald.^D Uiteindelijk zijn we voor hervormingen dus aangewezen op de moed van Europese politici om een einde te maken aan de kostbare voorkeursbehandeling van agrariërs. In januari 2013 komen de regeringsleiders weer bijeen om verder te praten over de Europese begroting en zullen we zien of ze de Franse boeren het hoofd durven te bieden.

Mark van de Velde is wetenschappelijk medewerker bij de prof.mr. B.M. Teldersstichting.

Noten:

- 1) F. Bastiat, *Selected Essays on Political Economy*, 1995, §5.20.
 - 2) Europese Commissie, *EU Budget 2011. Financial Report* (www.ec.europa.eu/budget).
 - 3) Verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (artikel 39.1), 1957 (www.eur-lex.europa.eu).
 - 4) Eurostat (code: tec00003).
 - 5) Eurostat (code: tsdpc520).
 - 6) C. van Bruchem en H. Silvis (red.), *Agrarische structuur*,
- D Het Centraal Planbureau heeft in 2003 diverse studies naar de financiële gevolgen van de algehele afbraak van landbouwsteun op een rijtje gezet. In het meest conservatieve scenario bedraagt de wereldwijde welvaartswinst 31 miljard dollar; in het meest optimistische scenario loopt de winst op tot 587 miljard dollar. CPB, *Centraal Economisch Plan 2003*, 2003, p. 160 (www.cpb.nl). De totale kosten voor de Europese consument zijn hoger dan de uitgaven in het kader van het GLB omdat een deel van de kosten wordt veroorzaakt door importtarieven. Howarth, Kullmann en Swidlicki, *More for less*, p. 17.

trends en beleid. Ontwikkelingen in Nederland vanaf 1950, Wageningen, 2008, p. 18.

- 7) F. Bunte e.a., *Prijsvorming van voedingsproducten*, Wageningen, 2009.
- 8) J.H.M. Peerlings en L.K.E. Dries, 'Meer voor minder: het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid' in: C.A. de Kam en A.P. Ros (red.), *Jaarboek overheidsfinanciën 2010*, Den Haag, 2010, pp. 133-145, p. 140.
- 9) C. Howarth, A. Kullmann en P. Swidlicki, *More for less: Making the EU's farm policy work for growth and the environment*, 2012, p. 8 (www.openeurope.org.uk).
- 10) Europese Commissie, *The CAP towards 2020: Meeting the food, natural resources and territorial challenges of the future*, 2010, p. 4.
- 11) Copa-Cogeca, *The Common Agricultural Policy after 2013. The preliminary reaction of EU Farmers and Agri-Cooperatives to the Commission's Legislative Proposals*, p. 2 (www.copa-cogeca.be).
- 12) N. Alexandratos en J. Bruinsma, *World Agriculture towards 2030/2050. The 2012 Revision* (ESA Working Paper No. 12-03), 2012 (www.fao.org/economic/esa).
- 13) Howarth, Kullmann en Swidlicki, *More for less*, p. 10.
- 14) V. Zahrnt, *Food security and the EU's common agricultural policy: Facts against fears* (ECIPE Working Paper no. 01/2011), 2011 (www.ecipe.org).
- 15) Europese Commissie (COM(2011) 625 final/2), 2011.
- 16) Howarth, Kullmann en Swidlicki, *More for less*, p. 9.
- 17) V. Zahrnt, *Public money for public goods: Winners and losers from CAP reform* (ECIPE Working Paper no. 08/2009), 2009, pp. 13-14 (www.ecipe.org).
- 18) A. Heertje en A.-C. Hoyng, 'Anne-Robert Jacques Turgot (1727-1781)', in: M. van de Velde (red.), *Markt-meesters. Portretten van vooraanstaande liberale economen*, Den Haag/Amsterdam, 2004, pp. 49-70.

– Fleur de Beaufort –

Door de economische crisis zijn de overheidstekorten in Nederland, maar ook in de rest van Europa sterk toegenomen. Het juist aangetreden kabinet-Rutte II is dan ook voornemens om veel bezuinigingsmaatregelen door te voeren om zo de tekorten terug te dringen. In onderstaande bijdrage stelt Fleur de Beaufort dat het idee van bezuinigen vanuit liberaal perspectief is toe te juichen. De overheid moet echter ook haar verantwoordelijkheid nemen en de tering naar de nering zetten.

Tijdens de persconferentie ter gelegenheid van de presentatie van het regeerakkoord kondigde Mark Rutte aan dat ook de komende periode extra bezuinigingen nodig zijn omdat Nederland op te grote voet leeft. Zowel tijdens de presentatie als in het regeerakkoord *Bruggen slaan* van VVD en PvdA kwamen vele mantra's voorbij die de laatste maanden vaak te horen waren uit de mond van politici. Deze mantra's komen erop neer dat bezuinigingsmaatregelen noodzakelijk zijn om Nederland sterker uit de crisis te laten komen. Iedereen zou wat moeten inleveren, aldus de politici, zodat de overheidsfinanciën weer op orde komen en een eventuele nieuwe crisis kan worden afgewend.¹

Het is, gezien de economische crisis waar de wereld de laatste jaren mee te kampen heeft en die voorlopig ook nog niet is overwonnen, heel begrijpelijk dat de politiek aanstuurt op bezuinigingen. Zoals het ook niet vreemd is dat juist een liberale premier aanzet tot het op orde brengen van de overheidsfinanciën. Vriend en vijand menen dat een belangrijke bijdrage van de liberalen aan de naoorlogse politiek juist die zuinigheid is geweest. Financiële degelijkheid, geen rekeningen doorschuiven naar volgende generaties en altijd oppassen dat de verzorgingsstaat niet te ver uitdijt, het zijn zaken die zowel kiezers als politici van divers pluimage aan de liberalen koppelen.²

Het past ook in het liberale plaatje van verantwoordelijkheid nemen in plaats van afschuiven, zowel op macroniveau als op microniveau. De overheid moet haar huishoudboekje steeds op orde houden en in het belang van de burgers waken voor financiële wantoestanden, maar ook burgers zelf moeten op de blaren zitten indien zij er een financieel rommeltje van maken.^A

In dit licht bezien is het bizar dat politici wel de mond vol hebben over de noodzakelijke bezuinigingen die zij over de hoofden van burgers verdelen, maar tegelijkertijd zelf onvoldoende de tering naar de nering zetten. Verschillende bestuurslagen nemen een loopje met de noodzaak tot bezuinigingen. Zij laten de regering de kastanjes uit het vuur halen en zorgen zelf op slinkse wijze – opnieuw over de hoofden van de bevolking – voor uitbreiding van hun budget. De ongetwijfeld bekendste voorbeelden uit het recente verleden zijn de gemeentes en Europa.

De gemeentelijke begroting

Gemeentes hebben in Nederland het recht van belastingheffing, naast die inkomsten die zij via het Rijk ontvangen in de vorm van het gemeentefonds of via doeluitkeringen – gelden die gemeentes moeten aanwenden voor een specifiek vastgesteld doel. De belangrijkste vorm van inkomsten uit belastingen is voor gemeentes de onroerendezaakbelasting (OZB). Daarnaast zijn belastingheffingen denkbaar op bijvoorbeeld het hondenbezit, toerisme, de riolering en de afvalstoffen.

De Wet Waardering Onroerende Zaken (WOZ) bepaalt de waarde die als heffingsgrondslag wordt gebruikt bij het vaststellen van verschillende belastingen. De WOZ-waarde wordt afgeleid van de waarde waarvoor het eigendom van onroerend goed ten volle en onbezwaard aan de hoogstbiedende kan worden overgedragen. Het gaat dus in feite om de verwachte marktwaarde van onroerend goed in een bepaald jaar.

Sinds de economische crisis berichten alle media over de steevast dalende onroerend goed prijzen,

lening, als hun huishoudboekje een te grote chaos geworden is, komen zij vanzelf in een traject van schuldsanering waarbij na maximaal drie jaar de volledige restschuld wordt kwijtgescholden. Alleen al het feit dat velen herhaaldelijk in de fout gaan maakt duidelijk dat verantwoordelijkheid nemen in plaats van afschuiven van groot belang is.

A Tot op de dag van vandaag worden burgers overigens, in de ogen van veel liberalen, te weinig op deze verantwoordelijkheid gewezen. Zodra zij aankloppen bij de schuldhulpver-

iets wat veel belastingbetalers ook uit eigen ervaring kunnen onderschrijven. Daarmee daalt dus ook de heffingsgrondslag voor de OZB. Om het verschil bij te passen wordt het OZB-percentage (fors) naar boven bijgesteld. De Vereniging Eigen Huis meldt in een recent persbericht dat de huizenprijzen de laatste drie jaar gemiddeld met tien procent daalden, terwijl de OZB in diezelfde periode met zo'n tien procent steeg.³ Volgens de vereniging is 'de WOZ-waarde in de praktijk niet meer [...] dan de verdeelstuleut voor de gemeente om de gewenste inkomsten te genereren.' Deze willekeur blijkt ook uit de forse onderlinge verschillen tussen gemeentes. Overigens blijkt uit onderzoek van WOZ-waarde.info dat, enkele uitzonderingen daargelaten, met name gemeentes waar linkse partijen het voor het zeggen hebben, hoge OZB-tarieven hanteren.⁴

Naast de OZB worden ook de andere gemeentelijke belastingen veelal misbruikt om de gemeentelijke begroting op orde te krijgen c.q. stilletjes aan te verhogen. Opnieuw is er sprake van forse willekeur bij het vaststellen van de tarieven. De verhogingen zijn bovendien ook hier niet te verklaren door inflatie of gestegen kosten, maar zijn simpelweg het gevolg van het begrotingsbeleid bij gemeentes. Als gevolg van de gemeentelijke autonomie heeft het Rijk weinig grip op de tariefswijzigingen bij gemeentes, net zoals er ook weinig grip is op de besteding van de financiële middelen op gemeenteniveau.

De Europese begroting

Europa wist de afgelopen maanden in negatieve zin alle aandacht op zich te vestigen door in tijden van crisis de begroting voor 2013 met bijna zeven procent te willen verhogen, en dat terwijl er reeds onenigheid bestond tussen de lidstaten over het gat in de begroting van 2012. De lidstaten weigerden het gat te dichten door geld bij te storten, hoewel dit in een eerder stadium was toegezegd bij een eventueel tekort. Terecht heeft Nederland zich fel tegen de verhoging van de EU-begroting gekeerd. In tijden van crisis moet iedereen bezuinigen, dus ook de Europese Unie. Dat Brussel meent meer nodig te hebben om 'aan alle verplichtingen te kunnen voldoen' is natuurlijk geen argument. Indien er niet genoeg middelen zijn om aan verplichtingen te voldoen moet naar andere oplossingen worden gezocht. Dat geldt op macroniveau net zo goed als op microniveau.

Het verzet van een aantal lidstaten heeft er in ieder geval toe geleid dat de verhoging van de Europese begroting uiteindelijk lager zal uitvallen. Desalniettemin blijft het principieel verkeerd dat de Europese Unie de begroting wil verhogen. Daarmee

wordt een verkeerd signaal afgegeven aan de burgers die wel moeten inleveren in 2013. Terecht merkte de Britse premier David Cameron na het mislukken van de EU-top eind november op dat Europa in een parallel universum leeft, losgezongen van iedere realiteitszin. 'Het is tijd dat Europese instituties zich aanpassen aan de echte wereld. De Europese Commissie heeft niet één euro aan bezuinigingen aangeboden. En ik denk dat, dat gewoon niet goed genoeg is', aldus Cameron.⁵

Zelf gaf de Britse premier blijk van meer realiteitszin toen hij het begrotingsvoorstel van Brussel met stijgende uitgaven afdeed als een belediging voor de belastingbetaler. Het is voor diezelfde belastingbetaler te hopen dat Groot-Brittannië, gesteund door onder meer Duitsland en Nederland, niet toe zal geven. Als nationale regeringen fors moeten bezuinigen om aan de 3-procentsnorm te voldoen die nota bene door Brussel wordt opgelegd, kan het natuurlijk niet zo zijn dat uitgerekend Brussel de lidstaten meer geld uit de zak klopt.

'Practice what you preach'

Het is niet meer dan logisch dat in tijden van crisis de tering naar de nering wordt gezet. Burgers doen dat noodgedwongen, zij zien niet alleen de waarde van hun huizen dalen, de omzet van hun bedrijven slinken of de verwachte inkomsten uit opgespaard pensioen afnemen, maar worden bovendien toenemend door de overheid *zur Kasse gebeten*, zoals de Duitsers dat zo mooi zeggen. Bij velen bestaat daarover begrip, indien de overheid daarmee haar noodzakelijke kerntaken naar behoren uitvoert en tegelijkertijd zorgt dat het begrotingstekort niet al te zeer oploopt. Indien overheden echter, zonder kritisch naar de eigen uitgaven te kijken, bezuinigingen te eenzijdig op burgers afwentelen ontstaat terecht onbegrip en ongenoegen.

Liberalen zijn altijd waakzaam als het aankomt op het uitgeven van belastinggeld. Anders dan socialisten die het 'een feestje' vinden om via belastingen geld af te nemen van burgers doen liberalen dat veel meer tegen heug en meug. Immers het heffen van belastingen is een noodzakelijk kwaad om bepaalde kerntaken mogelijk te maken.^B De collectieve mid-

B Zelfs van die noodzaak zijn niet alle denkers die een bijdrage aan het liberale gedachtegoed hebben geleverd overtuigd. Zo meent bijvoorbeeld Robert Nozick dat belastingheffing in feite een vorm van slavernij is, daar individuen zonder vrije keuze werken ten behoeve van het collectief. Deze uitzondering daargelaten kan worden gesteld dat liberalen weliswaar de noodzaak van belastingheffing inzien, doch steeds waken voor verkeerd gebruik en zelfs misbruik van collectieve middelen.

delen, die in feite grotendeels door individuen worden opgebracht, moeten dus goed worden besteed in het belang van de burgers.

Berichtgeving over onderzoek van de Europese Rekenkamer waaruit blijkt dat de EU vele miljarden verspilt zouden liberalen dan ook een doorn in het oog moeten zijn.⁶ Het niet efficiënt of onjuist aanwenden van collectieve middelen enerzijds verhoudt zich slecht met het vragen naar meer budget anderzijds. Kennelijk is er binnen het reeds beschikbare budget nog voldoende ruimte om de middelen beter te besteden en alsnog aan alle afspraken en taakstellingen te voldoen.

Zo is ook de verspilling van collectieve middelen op gemeentelijk niveau aan bijvoorbeeld extreem prijzige Nieuwjaarspartijen ontoelaatbaar. Hoe kan een bestuurslaag aan burgers uitleggen dat enerzijds de belastingtarieven stijgen omdat anders de begroting niet op orde kan worden gebracht, maar anderzijds bijna een ton of in sommige gevallen zelfs meer dan een ton op diezelfde begroting opnemen voor een feestje waar burgers niet van kunnen meegenieten? Terecht zijn er politieke partijen die dergelijke misstanden aan de kaak stellen en bijvoorbeeld dit soort exclusieve feestjes op kosten van de burgers boycotten. Zo zijn er ook gemeentes die in tijden van crisis afzien van de jaarlijkse Nieuwjaarsfeesten.⁷ Het zou ook liberale bestuurders passen hier een duidelijk signaal af te geven.

Te vaak denken politici dat de burgers er voor de overheid zijn, terwijl het – in ieder geval volgens liberalen – juist andersom is. De overheid dient er voor de burgers te zijn voert een aantal kerntaken uit ten behoeve van de burgers en steeds zo goed mogelijk in hun belang. Dat mogen politici nooit uit het oog verliezen. Als burgers noodgedwongen de tering naar de nering zetten in hun eigen kasboekje, dan past het de overheid tenminste hetzelfde te doen. Nog beter zou het zijn als de overheid zelf

een stapje harder loopt en de eigen broekriem fors aanhaalt, in plaats van alleen aan die van de burger te sjoeren.

Fleur de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de prof.mr. B.M. Teldersstichting en lid van de redactie van Liberaal Reveil.

Noten:

- 1) *Bruggen slaan. Regeerakkoord VVD-PvdA*, 29 oktober 2012, te raadplegen via: <http://www.rijksoverheid.nl/regering/regeerakkoord>.
- 2) F.D. de Beaufort, P.G.C. van Schie en G. Voerman, 'De bijdrage van de VVD aan de vormgeving van Nederland. Verworvenheden, tekortkomingen en toekomst', in: P.G.C. van Schie en G. Voerman, *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008, pp. 165-175; 169.
- 3) Vereniging Eigen Huis, *Ondanks lagere WOZ-waarde volgend jaar toch weer hogere OZB*, 23 november 2012, te raadplegen via: <http://www.eigenhuis.nl/actueel/pers/2012/365053-hogere-OZB-in-2013/>.
- 4) 'OZB-analyse toont dat nieuwe gemeenteraden belastingtarieven onevenredig hebben opgevoerd', 10 februari 2012, te raadplegen via: <http://woz-waarde.info/ozb-analyse-toont-dat-nieuwe-gemeenteraden-belastingtarieven-onevenredig-hebben-opgevoerd.html/>.
- 5) 'EU-top beëindigd zonder akkoord – "grootste politieke problemen getemd"', *NRC.nl*, 23 november 2012, te raadplegen via: <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/11/23/eu-top-mislukt-geen-overeenstemming-over-begroting/>.
- 6) 'Europese Unie verspilt miljarden volgens de Europese Rekenkamer', *NRC.nl*, 6 november 2012, te raadplegen via: <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/11/06/europese-unie-verspilt-miljarden-volgens-europese-rekenkamer/>.
- 7) M. Limburg, 'Gemeenten bezuinigen flink op Nieuwjaarsrecepties', *Binnenlands Bestuur*, 21 december 2011, te raadplegen via: <http://www.binnenlandsbestuur.nl/financien/nieuws/gemeenten-bezuinigen-flink-op-nieuwjaarsrecepties.3227980.lynkx/>.

KOESTER DE VRIJHEID!

– Floris van den Berg –

Naar aanleiding van:

Arthur Koestler, *Nacht in de middag*, De Bilt, 2012 (1940), vertaling uit het Duits door Koos Schuur, herzien door Nils Buis, met een nawoord van Wim Berkelaar.

Ik studeerde geschiedenis in Leiden toen ik bij het vak contemporaine geschiedenis *A history of the modern world* van Palmer en Colton las waarin de gruwelen van de twintigste eeuw langs kwamen. Ik werd fysiek onpasselijk van de gruwelen die elkaar maar bleven opvolgen. De twintigste eeuw is de meest bloedige eeuw uit de geschiedenis van de mensheid. Toch is dat voor mij, en voor mijn generatiegenoten, in het naoorlogse Westen moeilijk te bevatten. Ik ken oorlog uit boeken en van de televisie. In het naoorlogse vrije Westen is een utopie van de vrijheid gecreëerd waarbij twee boeken de toon hebben gezet. Ten eerste John Stuart Mills *On liberty* (1856) waarin Mill betoogt dat het doel van de overheid is het garanderen en bevorderen van de vrijheid van de burgers. Karl Popper werkte dit verder uit in een theorie over de open samenleving die de vrijheid van de burgers inderdaad centraal stelt. De staat is er voor de burgers, niet andersom. In *The open society and its enemies* (1945) verzet Popper zich tegen het collectivisme en totalitarisme zoals dat in de geschiedenis van de (politieke) filosofie de boventoon heeft gevoerd, van Plato, Hegel, Rousseau tot Marx. Die filosofische ideeën hebben zich allergruwelijkst gemanifesteerd in de twintigste eeuw in twee soorten totalitaire systemen: het fascisme (Duitsland, Japan, Italië) en het communisme (Rusland, China, Cambodja, enzovoort). Vanuit het Utopia waar wij thans in leven, de open samenleving en de welvaartsstaat (zoals theoretisch onderbouwd door John Rawls in *A theory of justice* (1971)), is het moeilijk voor te stellen dat het ook anders kan, dat er samenlevingen zijn waarin individuen als ongedierte worden verdeld en vermorzeld. De roman *Nacht in de middag* van Koestler is daar een beeldende beschrijving van.

Arthur Koestler (1905-1983) was een Hongaars-Britse schrijver, journalist en publiek intellectueel die zich met tal van debatten inliet en onder andere

pleitte voor afschaffing van de doodstraf en voor legalisering van euthanasie. Van 1931 tot 1938 was hij lid van de communistische partij in Duitsland. Vanwege Stalins wandaden zei hij zijn lidmaatschap van de partij in 1938 op. Zijn dystopische roman, *Nacht in de middag* die gaat over totalitaire onderdrukking in de twintigste eeuw, is een afrekening met de communistische partij en totalitair collectivisme, met name de Sovjet Unie onder de dictatuur van Stalin. Koestler verkoos toen ook het vrije Westen, het Verenigd Koninkrijk, als woonplaats. Daar begon hij een vruchtbare en succesvolle carrière als journalist en schrijver. In 1983 pleegde Koestler, die terminale kanker had, samen met zijn vrouw zelfmoord.

Nacht in de middag gaat over de gevangenschap van Roebasjov, een man van in de vijftig, met een roemrijk verleden in de communistische partij en een belangrijk rol gespeeld heeft in de revolutie. Zijn leven lang heeft hij zich ingezet voor de idealen van het communisme en de Partij. Hij is daarbij over lijken gegaan. Maar nu is no.1 aan de macht (overduidelijk een verwijzing naar Stalin) en diens koers is anders. No.1 heeft geen communistische ideologie, maar alleen grillen en hij duldt geen mensen naast zich. De oude getrouwen verdwijnen en worden ook uit de archieven en geschiedenis geschreven. Op de muren waar foto's van vooraanstaande Revolutionairen hingen, blijven lege plekken achter en hangt er alleen het portret van no.1. 'Niet alleen de portretten aan de muren, maar ook de boekenplanken in de leeskamer dunden uit.'¹ De roman gaat over de gevangenschap, ondervragingen en, onafwendbare, executie van Roebasjov. Het meest onverklaarbare lijkt dat de ondervragers een soort nieuwe waarheid willen hebben waarin het lijkt alsof het volkomen te rechtvaardigen is dat de zogenaamde verraders worden geliquideerd. Er wordt gebruik gemaakt van bekentenissen onder foltering verkregen. Er is geen eerlijk proces. Maar de staatskranten beschrijven deze schijnprocessen als een toonbeeld van rechtvaardige rechtspraak. Een totalitaire staat heeft macht over alle facetten van de maatschappij. De technologische ontwikkelingen van de twintigste eeuw maakten ook een nieuwe soort totalitarisme

mogelijk. Techniek is neutraal en kan zowel ten goede als ten slechte gebruikt worden. In totalitaire samenlevingen wordt de techniek gebruikt om mensen te onderdrukken en te monitoren. De staat beheerst de media, het onderwijs. Er is geen vrijheid van meningsuiting. Er is geen onafhankelijke rechtspraak.

Hoofdpersoon Roebasjov is een overtuigd communist, die gelooft in het communistische project en die bereid is om individuen op te offeren op het altaar van de utopische toekomst. Gaandeweg de roman is het makkelijk om Roebasjov als slachtoffer te zien en medelijden met hem te krijgen. Voor de duidelijkheid: ik ben tegen de doodstraf en ik vind zeker niet dat Roebasjov zonder eerlijk proces een nekschot moet krijgen, maar, in een open samenleving, zou Roebasjov zich voor zijn slachtoffers moeten verantwoorden en daar een gevangenisstraf voor moeten krijgen. Het nieuwe, Stalinistische, regime, gaat nog een flinke stap verder dan de oude garde met onderdrukking en moorden. Stalin vermoordde niet alleen zijn vijanden, maar ook zijn getrouwen van wie hij concurrentie vreest. Dat is het lot van Roebasjov die vals wordt beschuldigd van het beramen van een aanslag op no.1. De bijbehorende politieke filosofie is die van Machiavelli: het doel heiligt de middelen, zoals onder meer blijkt uit het openingscitaat van Machiavelli waar de roman mee begint: 'Hij die een dictatuur instelt en Brutus niet doodt, en hij, die een republiek sticht en de zonen van Brutus niet doodt, zal slechts korte tijd regeren.' Stalin heeft zich deze les ter harte genomen, net als al die andere totalitaire dictators van de twintigste eeuw: Mao, Hitler, Pol Pot, Mussolini, om er enkele te noemen.

Roebasjov reflecteert in zijn dagboek over de revolutionairen: 'Voor ons is de vraag van subjectieve trouw van geen belang.'² Rechtvaardigheid doet er niet toe – het doel heiligt de middelen. Een andere punt van de totalitaire staat is de ontkenning van het individu en een privésfeer. Het gebruik van het woord 'ik' wordt ontmoedigd. 'Wij stonden geen eigen levenssfeer toe, zelfs niet in iemands gedachten.'³ In de gevangenis begint het Roebasjov te dagen dat hij heeft meegewerkt aan een weerszinwekkend systeem. Roebasjov reflecteert: 'Door consequent in het belang van de komende generaties te handelen

hebben we de huidige generatie zulke verschrikkelijke ontberingen opgelegd, dat de gemiddelde levensduur met een kwart is verkort. [...] We ranselen de kreunende massa's van het land naar een theoretisch geluk dat alleen wij kunnen zien.'⁴

Het nawoord bij deze fraaie uitgave door uitgeverij Schokland die een reeks met kritische klassieken aan het uitgeven is, is van historicus Wim Berkelaar die het boek in historische setting plaatst. Dit nawoord heeft zeker een meerwaarde omdat het laat zien hoe het boek is ontvangen. De Nederlandse vertaling werd bijvoorbeeld door de Nederlandse auteur en communist Theun de Vries, afgekraakt. Berkelaar geeft enkele rake typering van het boek, zoals 'psychologische typering van "de communistische mens"', roman over 'de verhouding tussen individu en (communistische) gemeenschap'. Berkelaar gaat echter te kort door de bocht wanneer hij de actuele waarde van de roman beschrijft als: '[...] waarschuwing tegen gewetensdwang, terreur en conformisme, dat eigen is aan alle religieuze en seculiere ideologieën.'⁵ Het gaat mij om 'alle [...] ideologieën', hiermee worden liberale en antiliberale ideologieën op één hoop gegooid. *Nacht in een middag* is een aanklacht tegen antiliberale ideologieën waarin individuen op het altaar van een groter doel worden geofferd, seculier of religieus. Het is van groot belang om dit onderscheid in de aard van (politieke) ideologieën te maken. De lakmoesproef voor een ideologie is de status van het individu, en dat kan gemeten worden of de mensenrechten in het systeem worden gerespecteerd of niet. *Nacht in de middag* is een springplank voor politieke filosofie. Het boek toont een van de vele gruwelen die kunnen gebeuren wanneer de vrijheid van het individu wordt vermorzeld. Daarom hoop ik dat *Nacht in de middag* veel wordt gelezen, op scholen, in boekenclubs en door politici.

Floris van den Berg is filosoof.

Noten:

- 1) A. Koestler, *Nacht in de middag*, De Bilt, 2012, p. 92.
- 2) Ibidem, p. 78.
- 3) Ibidem, p. 79.
- 4) Ibidem, p. 125.
- 5) Ibidem, p. 213.

EIGEN KEUZE, SAMEN STERK

– Casper de Vries –

Naar aanleiding van:

E.J.J.E. van Leeuwen-Schut e.a., *Eigen keuze, samen sterk. Duidelijkheid geeft zekerheid voor arbeidsmarkt en pensioenen*, geschrift 116 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2012.

Vanuit het perspectief van uw recensent in de Verenigde Staten zuigt Europa zichzelf steeds dieper in een Colijn-achtig moeras van opelepende schulden door overmatige bezuinigingen en halfbakken reddingsplannen zoals de bankunie. Het traditionele recept voor het doorbreken van deze vicieuze cirkel is een devaluatie. Door een lagere waarde van de nationale munt dalen de loonkosten ten opzichte van het buitenland en verbetert de concurrentiepositie. Maar binnen het eurogebied is devaluatie geen optie meer. De noordelijke landen hebben andere wegen gevonden om hun arbeidsmarkten te flexibiliseren. Denk maar aan het akkoord van Wassenaar, de Nederlandse ZZP-constructie, uitzendbureaus voor ouderen en de Hartz akkoorden in Duitsland. De zuidelijke landen hebben hervormd om hun toetreding tot de euro mogelijk te maken. Maar toen zij eenmaal lid waren en de lage rente het makkelijk maakte om op de pof te leven, is gestopt met het hervormen van de staatsinmenging in de economie. De arbeidsmarkt functioneert daardoor eerder als een politieke gunstregeling. Veel product- en dienstmarkten bleven ontoegankelijk voor concurrentie. De wal keert nu het schip: de starre lonen in het zuiden maken dat er daar massale werkloosheid heerst.

Binnen het eurogebied is de arbeidsmarkt het belangrijkste aanpassingsmechanisme voor het opvangen van macro-economische schokken. Het rapport van de Teldersstichting over de arbeidsmarkt en de pensioenen is dan ook van groot belang. Stilzitten is geen optie in een wereld die continu verandert. Omdat pensioenen een belangrijke component van het loon zijn, pensioen is in feite uitgesteld loon, is het logisch om de markt voor pensioenen samen met de arbeidsmarkt te analyseren. De eindloonregeling (de pensioenuitkering is dan gebaseerd op het laatstverdiende inkomen) wordt bijvoorbeeld gezien als

een belangrijke oorzaak voor de hoge werkloosheid onder ouderen.

Feiten

Het rapport begint met een schets van de huidige situatie op de arbeidsmarkt en het pensioenstelsel. Belangrijke ontwikkelingen op de arbeidsmarkt waren de afgelopen jaren de onstuimige groei van het aantal ZZP-contracten, de arbeidsmigratie uit andere EU-landen, de toegenomen levensverwachting, de vergrijzing en de daling van de organisatiegraad van werknemers. Bovendien is Nederland koploper in het aantal deeltijdbanen.

Het huidige pensioenstelsel bestaat uit drie lagen. De basis is de AOW die uit de belastingen wordt gefinancierd. Het is een soort solidariteitsheffing, waar jong betaalt voor oud. De tweede laag wordt collectief bijeengespaard door de bijdragen aan de pensioenfondsen. De eigen besparingen vormen de eventuele derde laag. De tweede en derde laag vormen het kapitaalstelsel, met een vermogen van tweemaal het nationale inkomen. Het doel is dat een werknemer ongeveer 70 procent van het nominale loon als pensioenuitkering krijgt. Door het toenemen van de levensverwachting en vanwege verschillende financiële crises zijn in het afgelopen decennium voor veel werknemers de pensioenpremies danig opgelopen. Deelnemers in het ABP fonds werken inmiddels ruim één dag in de week voor hun pensioen (de premie op de brutoloon is 25 procent).

Aan het begin van deze eeuw werd het toezicht op het pensioenstelsel hervormd. Het toezicht werd strakker sinds het onder de hoede van DNB kwam. De waardering van de verplichtingen die voortvloeit uit de vaste voet van 4 procent geschiedde, werd vervangen door een waardering tegen een op de markt gebaseerde rentevoet. Hierdoor ging de dekkingsgraad van de fondsen met de markt meebewegen. Om boekhoudkundige redenen moesten bedrijven met een DB-regeling (waarbij de pensioenuitkering vaststaat) voor deze onzekerheid een voorziening treffen. Dit leidde tot een massale overstap op DC-regelingen (waar de inleg – pensi-

oenpremie – vast is, maar de uitkering afhangt van het rendement dat het fonds behaalt). Een andere belangrijke ontwikkeling was tevens de overstap van eindloonregelingen naar het middelloonregelingen. In een middelloonstelsel is de pensioenuitkering gebaseerd op het loon dat is verdiend over de duur van de loopbaan, in plaats van alleen op het laatst verdiende loon. De middelloonregeling maakt de oudere werknemer goedkoper.

Terp of dijk?

Waar je ook woont, elke samenleving worstelt met de plaats van het individu in de samenleving. We zijn sociale dieren, die niet wars zijn van individueel opportunisme. Principes kunnen nog zo mooi zijn, ze veranderen ons niet, maar leiden hoogstens tot de verschrikkelijke sociale experimenten waar de vorige eeuw zo vol van was. De Amerikaanse verkiezingen die ik dit jaar van dichtbij heb meegemaakt, gingen maar over twee zaken: de groei van de economie en de verdeling van de welvaart. Beide partijen denken daar heel anders over vanwege een andere visie op individu en maatschappij. Ondenkbaar vanuit de Amerikaanse situatie is dat het nieuwe Nederlandse kabinet beide visies herbergt. Feit is dat we een polderland zijn en dat de samenleving daar naar is gaan staan. Bij de bescherming tegen het wassende water in de complexe Nederlandse delta is op dit gebied weinig ruimte voor eigen initiatief, of het moet het bezit van een boot zijn. Terpen om je eigen huis op te bouwen zijn te kostbaar. Terpen horen er ook niet bij als het gaat om pensioenen. Maar individuele hoogten worden weer wél gewaardeerd op de arbeidsmarkt.

De ware liberaal heeft het moeilijk om van deze Hollandse hutspot wat te maken. Het ietwat hoogdravende discours in hoofdstuk drie over liberale principes helpt hierbij weinig. Gelijke kansen of gelijke uitkomsten is een tegenstelling die geen recht doet aan de werkelijkheid. Gelijke uitkomsten zijn ruïneus als motivatie voor de individuele bijdrage, we zijn nu eenmaal geen voorgeprogrammeerde werkmieren. Gelijke kansen doen anderzijds geen recht aan het individu, omdat we geen van allen gelijk zijn en deze kansen dus niet allemaal even goed kunnen benutten.

Economen bekijken dit alles wat pragmatischer. Zij vragen zich af, rekening houdend met de menselijke eigenschappen en onvolkomenheden, hoe we de zaken kunnen begrijpen en hoe die eventueel zijn te verbeteren. Een econoom probeert dan veelal aan

de marktwerking te sleutelen. Dit platvoerse principe is natuurlijk toepasbaar in markten zoals de bloemenveiling van Aalsmeer. Maar is ook te gebruiken als het niet direct duidelijk is dat het gaat om een markt, zoals in de gezondheidszorg of het onderwijs, die door de overheid wordt geregeld. Marktwerking tussen verzekeraars en ziekenhuizen wordt gebruikt om de kosten van de gezondheidszorg in bedwang te houden. Dankzij de schoolstrijd hebben we in Nederland vrije schoolkeuze, dat ons onderwijs relatief goedkoop houdt.

Arbeidsmarkt

De samenleving is hard op weg om van het arbeidscontract voor het leven naar een markt voor voetballers over te gaan met alleen maar tijdelijke contracten. Het rapport spreekt van 'een overgang van baangarantie naar werkzekerheid'. Geen vaste contracten, beloning naar wat je op het moment presteert. Dat heeft te maken met een snel veranderend productieproces en het houdt erkenning in van de levensparabool. Veranderingen in het productieproces door nieuwe vindingen vergen continu andere capaciteiten en nopen dus tot bij- en herscholing. Deze veranderingen maken ook dat de oudere werknemer met een vaste baan en inkomen minder makkelijk anders inzetbaar is en dus al gauw te veel verdient gemeten naar zijn prestaties. Dit inzicht is nog niet algemeen aanvaard. We vinden het wel normaal dat een voetballer in de dertig behoorlijk minder verdient dan een voetballer van vijftien, maar in het onderwijs is dat bijvoorbeeld nog taboe. Het rapport probeert voor deze nieuwe kijk op de realiteit een lans te breken.

Daar is heel wat voor te zeggen. De apenrots met bovenaan de flink sparende oudere werknemers die het goed hebben en onderaan de werklozen die met de schillen genoeg moeten nemen en onmogelijk nog omhoog kunnen klimmen, is geen verheffend gezicht. Daar moet wat aan gebeuren. Het rapport stelt voor om het ontslagrecht te vereenvoudigen door over te gaan tot een uniforme regeling en de duur van de WW te bekorten. Belangrijk ook is het voorstel om werkgever en werknemer belang te geven bij het vinden van een nieuwe baan mocht ontslag nodig zijn. Dit kan bijvoorbeeld door een gezamenlijke investering in herscholing en een beloning voor beide partijen als de nieuwe baan vòòr afloop van de WW-periode wordt gevonden. Marktwerking *pur sang*, toegang tot de apenrots wordt zo weer mogelijk. Dit verlaagt natuurlijk wel het com-

fort bovenop de rots.

Traditioneel zijn vakbonden tegen dit soort maatregelen. Maar in wiens belang? Niet voor de werklozen onderaan de rots in ieder geval. Bescherming op individueel niveau (baangarantie) leidt paradoxaal genoeg tot macro-uitval (werk onzekerheid). Deze sociale paradox is voor liberalen gemakkelijk te ontmantelen. Ik herinner mij nog hoe dankzij de invoering van de individuele huurbescherming door het kabinet-Den Uyl de markt voor studentenkamers bij hospita's van de een op de andere dag verdween. Natuurlijk werden we wel eens van een kamer geschopt als er tot laat bezoek was geweest of de muziek te hard had gestaan. Dan niet getreurd en snel een andere kamer weer gehuurd. Maar geen hospita wilde natuurlijk opgezadeld worden met een eeuwige student, zodat alle kamers bij invoering van de nieuwe wet van de markt werden gehaald. Sindsdien bestaat er nood aan studentenkamers. De moraal van dit verhaal: microzekerheid geeft vaak macro-economische onzekerheid van een grotere orde. De transitie van (individuele) baanzekerheid naar werkzekerheid (voor allen) die in het rapport wordt bepleit is daarom van groot belang.

Ietwat gratis pleit het rapport voor investeren door werkgever en werknemer in kennis en scholing om de lange termijn werkzekerheid veilig te stellen. Maar welke prikkels hiervoor bij beide partijen aanwezig zijn, anders dan dreigende werkloosheid, blijft nogal schimmig. Misschien dat bij collectief ontslag de werknemer met meer bijscholing senior kan worden verklaard ten opzichte van andere werknemers in afwijking van de 'first in last out' regeling. Of dat het beter is om iedereen boven de vijftig op tijdelijk contract te stellen, maar waarbij de lengte van het contract wel afhangt van de omvang van de scholing. Ik geef toe, het is een loffelijk streven om werkgever en werknemer te vragen om te investeren in toekomstige bruikbaarheid op het werk, maar het is niet gemakkelijk dit te bewerkstelligen.

Terecht pleit het rapport voor demotie. In Nederland is het een taboe, maar ook daar loopt de voetbalwereld weer voorop. Om demotie te populariseren is de analogie met de sportwereld misschien bruikbaar. Het lijkt mij ook heel sociaal om door met wat minder genoegen te nemen, meer mensen langer aan het werk te houden, een soort omgekeerde VUT-regeling dus. Maar met het macro-effect dat we er allemaal beter van worden, wat je van de VUT niet kan zeggen. Een kans voor het blauw-rode kabinet om hier iets mee te doen.

Ik mis in het rapport aanbevelingen om de CAO's flexibeler in te vullen. Het principe van het algemeen verbindend verklaren is aan innovatie toe. Landelijke CAO's doen weinig recht aan de regionale verschillen op de arbeidsmarkt. Bedrijven verschillen onderling sterk. Hoewel de bonden hier waarschijnlijk niet voor zijn te porren, hebben ze zich hier zelf mee. Een belangrijke reden voor de identiteitscrisis bij de bonden is de tanende participatie. Ieder niet lid lift gratis mee op het werk dat de bonden verrichten, ik geef toe... Door de bonden meer te doen te geven en het belang daarvan voor de werknemer zichtbaarder te maken, neemt het belang van het lidmaatschap weer toe. Tenslotte zijn werkgevers ook gebaad bij een evenwichtig speelveld met een representatieve vertegenwoordiging.

Markt voor pensioenen

Het rapport stelt voor de WAO intact te laten, de tweede laag voor iedereen gelijk te trekken tot een grens van vijftig duizend euro, met daarboven de vrijheid om zelf te sparen. Tevens wordt voorgesteld om de omkeerregeling af te schaffen.

Het is moeilijker om liberale principes los te laten op de markt voor pensioenen dan op de arbeidsmarkt. Dit heeft twee redenen. De eerste is dat collectieve pensioenen veel goedkoper zijn dan individuele pensioenen die bij een verzekeraar worden ingekocht. De tweede reden is wat in het Engels 'moral hazard' heet en ik het liefst met de meer neutrale Nederlandse term 'aangepast gedrag' benader. Ik bespreek beide redenen.

Een verzekeraar levert per jaar ongeveer een rendement dat 1,5 procent onder het rendement van een collectief pensioen ligt. Dit komt door de hogere kosten van individuele keuzes, garanties waar een verzekeraar wettelijk toe verplicht is en de winstafdracht. Het kosten aspect lijkt op korte termijn onbeduidend en weegt voor de liberaal misschien niet op tegen het recht van eigen keuze. Maar dat is een misvatting, na veertig jaar pensioensparen geeft een zelf ingekocht pensioen bij een verzekeraar 30 procent minder dan het pensioen uit een collectieve regeling. Geen leuk verhaal voor een liberaal. Maar laten we eerlijk zijn, we bouwen ook geen terpen meer, dijken zijn algemeen aanvaard als collectieve bescherming tegen het water.

Om een gelijk speelveld te bewerkstelligen worden in het voorstel van de Teldersstichting de collectieve pensioenen onder dezelfde Europese kapitaal regeling gebracht als de verzekeraars. Pensioenfond-

sen zijn hier tegen omdat deze regels zo stringent zijn dat dit leidt tot portefeuilles met bijna uitsluitend staatsobligaties. Dit is niet alleen slecht voor het Nederlandse bedrijfsleven dat zich dan moeilijker met risicodragend kapitaal kan financieren, iets waar liberalen juist voor moeten zijn lijkt mij, maar het leidt ook tot bijna gedwongen winkelnering bij de staat. Iets waartoe het ABP tot 1994 verplicht was (de minister van Financiën kon het ABP dwingen de staatsschuld te kopen). We vonden dat niet bepaald een goed idee, want als de staat zo gemakkelijk haar schuld kan financieren, dan leidt dit maar tot exploderende begrotingstekorten. Het is duidelijk dat onvoldoende is nagedacht over de implicaties van het gelijke speelveld tussen verzekeraars en pensioenfondsen.

Beter lijkt het mij om een ogenschijnlijk liberale faux pas te begaan en de verzekeraars wettelijk uit te sluiten van de tweede laag en deze exclusief over te laten aan de collectieve pensioenen. Dit voorkomt ook dat Brussel iets te zeggen krijgt over onze mooie pensioenregelingen (wat ze o zo graag willen). Maar laten we dan wel volgens liberale traditie de keuze mogelijkheden in deze markt vergroten. Dit helpt ook om de marktwerking onder fondsen tot stand te brengen terwille van de noodzakelijke discipline voor het behalen van een goed rendement.

Verplichtstelling voor de tweede laag van het pensioengebouw is nodig zoals het rapport stelt, omdat een deel van de werknemers anders onvoldoende opzij legt voor later. Minder deelname verhoogt de kosten voor degenen die wel deelnemen aan een collectieve regeling. Belangrijker nog is dat dit later tot grote druk leidt van de gepensioneerden die niet hebben gespaard om de AOW-uitkering uit de eerste laag te vergroten. Het zal moeilijk zijn om hier weerstand aan te bieden als het om grote groepen uit de samenleving gaat. Dus mijn tweede vloed in de liberale kerk is om tot verplichtstelling voor ZZP'ers en eenmanszaken over te gaan, om later niet tot belastingverhoging te worden gedwongen ter financiering van een hogere AOW.

Het rapport pleit geheel in de tijdsgeest van financiële angst voor de overgang naar reële pensioenen. De huidige pensioenfondsen hebben een nominale ambitie en proberen te indexeren voor inflatie, maar maken dat niet altijd waar. Het lijkt zo mooi om pensioenfondsen te dwingen om reële pensioenen te leveren. Maar nergens wordt aangegeven hoeveel dat dan wel gaat kosten. Als we het risico op inflatie op een kapitaal van grofweg twee-

maal het nationale inkomen willen afdekken, dan wordt dat een heel dure zaak. Welke verzekeraar kan een dergelijke omvangrijke garantie bieden? Ook hier is er weer een achterdeur naar vadtje staat die dan gedwongen wordt om obligatie leningen uit te schrijven met indexatie tegen inflatie. Hierdoor is de overheid de sigaar en komt de rekening op verdedekte wijze gewoon weer terug bij de samenleving. Liberaler lijkt om te erkennen dat we in een onzekere wereld leven, en dat het voor de groei van de economie beter is als we allemaal, werkenden en gepensioneerden, meeademen met het wel en wee van de economie.

Het rapport pleit ook voor de afschaffing van de omkeerregeling. Het huidige kabinet is daar al mee begonnen door de aftrekbaarheid van pensioensparen te beperken. In het huidige stelsel wordt er pas belasting geheven over de pensioenen als deze worden uitgekeerd, het deel van het bruto inkomen dat opzij wordt gezet is onbelast. In een bijlage berekent het CPB wat deze eenmalige greep in de kas oplevert: niet bar veel. Misschien is het voor de staat zelfs goedkoper om de omkeerregeling in stand te houden. Pensioenfondsen beleggen een deel van het vermogen in aandelen, die op termijn meer opleveren dan staatsobligaties. Disconteren van de pensioenuitkeringen naar het heden tegen de staatsrente toont dan aan dat het voordeliger is om de belasting pas later te heffen. Maar de minister van Financiën wil natuurlijk nu het geld hebben, want over veertig jaar is zijn kortzichtige loopbaan al lang voorbij.

Pensioenen gaan gebukt onder de gesel van het korte termijn denken. Tot 2004 werden de verplichtingen van pensioenfondsen verdisconteerd tegen de vaste nominale rekenrente van vier procent. De gedachte hierachter was dat de ECB zich verplicht heeft om de inflatie rond de twee procent te houden. De lange termijn reële groei van de Nederlandse economie is ook twee procent. En twee plus twee is een rente van vier procent. Sinds 2004 verdisconteren we met een variabele marktrente om de verplichtingen markt conform te waarderen. Hierdoor zijn de verplichtingen gaan bewegen met de sentimenten van de markt. De toezichthouder heeft gemeend om deze marktconforme rente zodanig te interpreteren dat de verplichtingen net zo hard op en neer dansen. Dit leidt tot grote kosten, want fondsen zijn massaal hun rente risico af gaan dekken. Dit terwijl elke macro-econoom weet dat een crisis zoals de kredietcrisis enige tijd een zodanig lage rentestand geeft die niet maatgevend is voor de lange termijn disconto-

voet. Het is zeker zo dat de premies omhoog moesten vanwege de toegenomen levensverwachting en om het spaartekort uit de jaren negentig weg te werken. Maar het zou een zegen zijn om terug te keren naar de vaste discontovoet. Jammer genoeg doet het rapport hierover geen uitspraak.

Conclusie

Het rapport behandelt uiterst belangrijke materie, maar is niet gemakkelijk geschreven, soms wat hoogdravend als het om de liberale ideeën gaat en weinig wervend. Zinsnedes als 'daarom is besloten om in dit geschrift te pleiten...' stammen uit lang vervlogen tijden. Gelukkig staan de belangrijkste aanbevelingen duidelijk opgesomd in de samenvatting. De wetenschappelijke onderbouwing is op punten goed, zoals met betrekking tot de gedragsaspecten bij financiële keuzes. De bijlagen over de pensioenproblemen in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk laten zien hoe niet moet. Het CPB heeft de voor- en nadelen van de omkeerregeling doorgerekend. Maar de aanbeveling om de omkeerregeling af te schaffen lijkt hier niet uit te volgen. Doorgaan met het flexibiliseren van de arbeidsmarkt is van groot belang, zeker nu ook de concurrentie vanuit Zuid-Europa weer toe zal nemen. Langer leven en langer werken brengen ook met zich mee dat we moeten erkennen dat de productiviteit van ouderen lager ligt dan die van jongeren en dat daar een navent lagere beloning bij past. Demotie heeft een negatieve bijklank, maar is positief als middel om de

werkgelegenheid onder ouderen te bevorderen.

Op pensioengebied is het de vraag of de politieke bestaat om weer een stelselwijziging door te voeren. Voor liberalen valt er op het eerste gezicht ook minder te halen dan op de arbeidsmarkt. De kosten van een collectief contract wegen niet op tegen de vrijheid van het privaat aanbesteden van pensioenen. Het zoeken naar marktwerking in deze collectieve regeling is echter wél wat elke liberale minister zou moeten willen. Marktwerking op onderdelen is makkelijker te bereiken dan een moeilijk in te varen stelsel wijziging. Ik zou beginnen om individuele keuzes mogelijk te maken, de voorlichting te verbeteren, en oh liberale schrik de verplichtstelling voor de ZZP'er in te voeren. De toezichthouder is geholpen met een vaste wettelijke rekenrente.

Nederlanders mekkeren graag en vinden dat er van alles en nog wat verkeerd is geregeld, waar de staat dan wat aan zou moeten doen. Maar Nederlanders zijn als het er op aan komt weinig geneigd de zaken anders aan te pakken. Voor wie wel wil veranderen bevat dit rapport voldoende munitie, maar het zal anders moeten worden gebracht om iedereen mee te krijgen. Dat is een mooie rol voor de liberale voorgangers die nu aan het roer staan.

Casper de Vries is hoogleraar Monetaire Economie aan de Chapman University en de Erasmus Universiteit Rotterdam. Momenteel verblijft hij in Californië, Verenigde Staten.

Nu verkrijgbaar:

Geschrift 116 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting

Eigen keuze, samen sterk

Duidelijkheid geeft zekerheid voor arbeidsmarkt en pensioenen

De huidige discussie omtrent het pensioen laat zien dat wat mensen denken te krijgen vaak in schril contrast staat met wat mensen daadwerkelijk zullen krijgen. Doordat 'pensioen' jarenlang werd voorgesteld als een garantie heeft het iets weg van een black box: er wordt 'iets' 'ergens' ingestopt en wat er precies uitkomt is van latere zorg. Daarnaast is de arbeidsmarkt veranderd, maar het pensioenstelsel niet. Dit is vreemd, omdat tijdens het werkzame leven immers het pensioen wordt opgebouwd. Zonder arbeid geen pensioen. Het geschrift *Eigen keuze, samen sterk. Duidelijkheid geeft zekerheid voor arbeidsmarkt en pensioenen* bepleit dat het roer radicaal om moet en het huidige systeem op slot zit. De werkgroep bepleit een nieuw pensioenstelsel voorzien van flankerend arbeidsmarktbeleid.

Bij de opstelling van het geschrift *Eigen keuze, samen sterk. Duidelijkheid geeft zekerheid voor arbeidsmarkt en pensioenen* waren betrokken: Dian van Leeuwen-Schut (voormalig VVD voorzitter), Raymond Brood (Directeur Health & Benefits, Mercer), Hans Kadiks (bestuursvoorzitter Scaping), Dieuwertje Kuijpers (medewerker Teldersstichting en scribent), Peter Rauwerda (ondernemer), Patrick van Schie (directeur van de Teldersstichting) en Jørgen Sørensen (voormalig directeur HR, DSM).

Eigen keuze, samen sterk is nu verkrijgbaar bij de Teldersstichting voor € 16,00. Het is per e-mail te bestellen via info@teldersstichting.nl of telefonisch 070-3631948.

TS Teldersstichting

 HOE NOODZAKELIJK, MAAR OOK: HOE REALISTISCH?

– Leo Prick –

Naar aanleiding van:

J.A. Bruijn e.a., *Onderwijs: de derde dimensie, geschrift 117 van de prof.dr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2012.*

Algemene intellectuele en culturele vorming stelt leerlingen in staat om een eigen kijk op de wereld te ontwikkelen en daarmee een volwaardig deelnemer te worden aan de maatschappij, zich lid te voelen van een gemeenschap en mede verantwoordelijkheid te nemen voor de ontwikkeling daarvan, zich te verplaatsen in de beweegredenen van anderen, empathie te ontwikkelen.

Aldus kort samengevat de motivering van het belang van *Bildung* door Von Humboldt.

De schooltypen zoals we die in het verleden kenden waren, met uitzondering van het gymnasium, in oorsprong allemaal beroepsopleidingen. De ambachtschool, de mulo voor het witte boordenproletariaat, de mms als opleiding voor de rol van huisvrouw bestemd voor meisjes van goeden huize, de huishoudschool voor haar personeel, de hbs als hogere opleiding voor het bedrijfsleven.

Omdat een zekere culturele bagage vanzelfsprekend werd gevonden kenden die opleidingen veel meer vakken dan met het oog op het beroep noodzakelijk was, en omdat in de opleiding van onderwijzers culturele en morele vorming een belangrijke rol speelden, werden schoolvakken ook in die richting ingevuld. Denk aan de boekenlijsten op de middelbare school of aan het opstel met onderwerpen als ‘De doodstraf’, ‘Sportverdwazing’, ‘Televisie, venster op de wereld?’, een opdracht die in de praktijk hetzelfde karakter had als wat in Frankrijk filosofie wordt genoemd.

Aandacht voor *Bildung* was in het onderwijs verzekerd, omdat het door iedereen vanzelfsprekend werd gevonden.

Ook de Mammoetwet vond zijn oorsprong in de voorbereiding tot beroepen. In de jaren vijftig kondigde zich een nieuwe tijd aan. Administratieve processen zouden worden geautomatiseerd en ad-

ministratieve krachten overbodig maken. Huizen zouden uit fabrieken komen en ter plekke in elkaar worden gezet, waardoor metselaars en timmerlieden niet meer nodig zouden zijn. De techniek zou een hoge vlucht nemen. Ik herinner me als jonge jongen het bezoek aan de Wereldtentoonstelling in Brussel in 1958, waar niet alleen ik maar iedereen versteld stond van de technische vondsten zoals op afstand bestuurbare robots. Het toonaangevende gebouw, het Atomium, stond model voor die nieuwe natuurwetenschappelijke ontwikkelingen.

Die onduidelijkheid over hoe werkzaamheden zich in de toekomst zouden ontwikkelen leidde tot de conclusie dat het onderwijs jonge mensen niet moest opleiden voor bestaande beroepen, maar moest uitrusten met het instrumentarium om zich doorlopend de kennis en vaardigheden eigen te maken die de maatschappij van hen zou vragen. Onderwijs moest dus voorbereiden op een leven lang leren, indertijd om onnaspeurlijke redenen meestal aangeduid met de Franse term *education permanente*.

Het onderwijs moest zich dus niet richten op het verwerven van bepaalde kennis, want die zou snel verouderen. Het ging niet om wat je leerde, maar om het leren leren. Daar had je die vele vakken niet voor nodig. Leren leren kon je aan de hand van een beperkt aantal. Zes eindexamenvakken voor havo, zeven voor vwo.

De Mammoetwet werd midden jaren zestig ingevoerd. Ik heb die invoering als leraar Nederlands meegemaakt en ik herinner me dat wij, leraren, al vlug in de gaten hadden dat die beperking leidde tot een ernstige verschraling van het onderwijs. Maar omdat in die jaren een ramp zich voltrok, werd er niet naar leraren geluisterd. Die ramp heette onderwijsvernieuwing, en hield in dat in de jaren zeventig enorme bakken aardgasgeld werden uitgestrooid over de talloze instellingen die het onderwijs onderzochten, begeleiden, adviseerden en, nietszeggend toverwoord, vernieuwden. Met als enig effect een diepe kloof tussen enerzijds degenen die lesgeven, en anderzijds de psychologen, pedagogen en onderwijskundigen, die gesteund door politici en de ambtenaren op het mi-

nisterie van Onderwijs vertelden hoe dat moest. Over *Bildung*, algemene vorming, hoorde je ze niet. Wie op het belang daarvan wees, had niets van eigentijds onderwijs begrepen. Het sluitstuk van deze verschralling is competentiegericht onderwijs. Daarbij wordt geïnventariseerd welke competenties leerlingen nodig hebben om een bepaald beroep uit te oefenen, vervolgens wordt voor iedereen bekeken over welke van die competenties hij of zij reeds beschikt, en de opleiding beperkt zich tot de ontbrekende competenties. Het uitgangspunt is dus de kennis en vaardigheden die je bij de uitoefening van een bepaald beroep op dat moment concreet nodig hebt. Het tegendeel dus van *education permanente*, want daarbij was het uitgangspunt dat je niet moest opleiden voor een concreet beroep want je wist niet hoe zich dat zou ontwikkelen.

Enige tijd geleden kreeg ik een klacht van een student die van zijn hogeschool in Tilburg op alle competenties ten minste een acht had gescord, maar voor zijn stage een diepe onvoldoende had gekregen en het advies een ander beroep te kiezen. Waarmee werd bewezen dat de opdeling van een complexe taak in competenties die afzonderlijk worden onderwezen en beoordeeld, niet deugt. Een bevestiging van de aloude waarheid dat het geheel meer is dan de som der delen.

Dat *Bildung* ook na de invoering van de Mammoetwet niet direct uit het onderwijs verdween, was te danken aan de leraren die het niet konden nalaten leerlingen meer mee te geven dan strikt noodzakelijk was om een diploma te behalen. Inmiddels heeft zowat de hele generatie leraren die in staat was dit te doen, het onderwijs verlaten. Daardoor worden nu pas de gevolgen van deze verschralling van ons onderwijs ten volle zichtbaar.

En nu waait er een andere wind. Interessant is dat deze weersomslag ook nu weer wordt ingegeven door economische motieven. Een artikel van Sander Pleij in *Vrij Nederland* van 3 april 2012 opent met: 'Als er één reden is om als de sodemieter het begrip *Bildung* in ere te herstellen, dan is het wel dat we onze dagelijkse boterham moeten blijven verdienen.' Waarom dat belangrijk is, daar is Pleij niet duidelijk over. Die taak neem ik graag van hem over.

Tegen de horden Chinese, Koreaanse en Indiase *nerds* die er al zijn en – meer nog – er aan staan te komen, daar kunnen wij in het Westen nooit tegenop. Op dat vlak kunnen we niet concurreren. Onze kracht moeten we zoeken in de creativiteit om technische vindingen op allerlei terreinen toe te

passen en in het vermogen om verschillende kennisgebieden met elkaar te verbinden. Illustratief voor deze ontwikkeling is dat er naast het in Californië gelegen Silicon Valley zich in Amerika een ander centrum ontwikkelt. In dat gebied rond Union Square in New York, volgens Wikipedia aangeduid met de *nickname* Silicon Alley, vind je bedrijven die moderne technologie verbinden met 'advertising, new media en financial technologies'. Hetzelfde geldt voor de combinatie van technologie met allerlei kunstuitingen: zoals muziek, film en fotografie. Om die verbindingen te kunnen maken is een brede vorming noodzakelijk.

Ander voorbeeld. Op 19 november 2012 besteedde *NRC Handelsblad* uitgebreid aandacht aan de werkwijze van de Amerikaan Nate Silver bij het voorspellen van de uitslag van verkiezingen. Daarbij baseert hij zich niet alleen op de opinies van kiezers zoals traditionele bureaus gewend zijn te doen, maar ook op allerlei andere gegevens waarvan we weten dat ze samenhangen met stemgedrag zoals culturele en etnische kenmerken en gegevens over inkomens en leeftijdsopbouw. Dankzij die bredere blik voorspelde Nate Silver vrijwel feilloos de uitslag niet alleen van de Amerikaanse presidentsverkiezingen maar ook die van de senaatsverkiezingen in de verschillende staten. Terwijl de gerenommeerde bureaus er net zo naast zaten als Maurice de Hond bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen.

Laatste voorbeeld, op het vlak van de moraal. Begin dit jaar verscheen het boek *Waardenloos* van de hand van George Möller, voormalig algemeen directeur van de Optiebeurs. Daarin wijst hij op het ontbreken van een ethische marktmoreal als oorzaak van de financiële crisis. Het kon zo faliekant misgaan omdat niemand verder keek dan het eigenbelang groot was.

Om te bevorderen dat er in het onderwijs meer aandacht komt voor algemene vorming bepleiten de opstellers van het rapport *Onderwijs: de derde dimensie* scholen en leraren meer vrijheid te geven. Over het gebrek aan ruimte om het onderwijs naar eigen inzicht in te richten wordt door leraren vaak geklaagd. Geheel ten onrechte. De vrijheid die leraren in Nederland hebben is werkelijk ongekend. Als ze daarover klagen moeten ze niet bij de overheid of de politiek zijn, maar bij hun schoolleiding. Inderdaad komt het steeds vaker voor dat leraren te horen krijgen dat ze zich moeten beperken tot de Citotoets of exameneisen want daar worden ze door ouders,

Trouw en *Elsevier* op afgerekend. Het is aan de scholen zelf om te bepalen hoe daarmee om te gaan.

Om het economisch belang van *Bildung* te onderstrepen, citeert Pleij de aartsvader van de Europese Unie: Jean Monnet. 'Als Europa zou worden gereconstrueerd, zou ik dit keer beginnen met cultuur in plaats van economie.' Zonder *Bildung* geen Europa.

Dat ik zo zeer de nadruk heb gelegd op het economisch belang van aandacht voor *Bildung* in het onderwijs, heeft een heel speciale reden. Dit leek me wenselijk omdat de opstellers van *Onderwijs: de derde dimensie* de noodzaak om in het onderwijs aandacht te besteden aan *Bildung* niet presenteren als een economische noodzaak, maar – sterker nog – als het tegendeel daarvan. Ik citeer: 'Hoewel onderwijs economische doelen dient zou het niet primair, laat staan exclusief, op die doelen gericht moeten zijn. De relevantie van het onderwijs reikt veel verder dan de arbeidsmarkt.'¹

Aandacht voor *Bildung* is geen luxe, maar bittere noodzaak. Ik verdenk de opstellers van het rapport ervan dat ze die economische noodzaak wel bevredden, maar dat hen niet duidelijk was waarom.

Ten slotte de vraag: hoe realistisch is het de door *Onderwijs: de derde dimensie* bepleite doelstellingen te realiseren?

Om leerlingen meer mee te kunnen geven dan de leerstof die wordt getoetst, heb je leraren nodig die verder kunnen kijken dan de strikte exameneisen lang zijn. Daarvan zijn er steeds minder. Uitgaande van de gedachte dat werken met zwakke of moeilijke leerlingen bepaald niet eenvoudiger is dan lesgeven op een gymnasium, heeft men de honorering van leraren steeds meer losgekoppeld van hun niveau van opleiding. Voor veel leraren was die nivellering ongetwijfeld een feestje, maar voor de kwaliteit van het onderwijs was het een ramp, want voor hoog opgeleiden werd het leraarsberoep een onderbetaalde baan.

Willen we de kwaliteit van het onderwijs verbeteren dan moeten we er voor zorgen dat de huidige, vaak smal opgeleide en in veel gevallen niet eens bevoegde leraren zich verder gaan scholen.

Door verplichte bijscholing en door daar extra geld voor te reserveren zoals de huidige regering van plan is? Daar verwacht ik weinig van. Je zult dat moeten belonen.

De negentiende eeuwse dichter J.P. Heije (auteur van evergreens als *Ferme jongens, stoere knapen; Piet Hein en de Zilveren Vloot; Zie, de maan schijnt door de bo-*

men; Een karretje op den zandweg reed, en nog veel meer) sloot zijn lofzang op de schoolmeester af met de dichtregels:

'Worde op aarde u karig loon
De oogst van wat gij hier mocht zaaien,
Zult gij in de Hemel maaien,
Als gij neerknielt voor Gods troon.'

Toen kon dat blijkbaar nog, in ruil voor een karig loon de belofte van een betere plek in de hemel, maar daar hoeft je tegenwoordig, zeker nu Paars de dienst uitmaakt, niet mee aan te komen. Wil je dat leraren serieus werk maken van de inhaalslag die hun veelal veel te magere opleiding noodzakelijk maakt, dan zul je ze daar extra voor moeten belonen. Zodat leraren carrière kunnen maken als leraar, geleidelijk meer bevoegd en daarmee ook beter betaald worden. Het moet gewoon worden dat leraren cursussen en trainingen volgen, want wie niet geïnspireerd wordt, kan ook anderen niet inspireren.

Om geïnspireerd te raken is het van belang dat leraren, uiteraard in overleg met hun leidinggevende, hun scholing zelf kiezen. Voor de schoolleiding is dat overigens best lastig. Die huurt het liefst een pedagogisch centrum in dat voor alle leraren dezelfde cursus, allemaal op hetzelfde tijdstip verzorgt. Deze op veel scholen gebruikelijke werkwijze heeft ertoe geleid dat de aversie tegen scholing bij geen enkele beroepsgroep zo groot is als bij leraren. Als een ziekenhuisbestuur voor de artsen op die manier de bijscholing zou regelen, zou iedereen daar schande van spreken. Artsen zouden dat niet accepteren en de inspectie zou ingrijpen. Maar dat op veel scholen de leraren op een dergelijke schandalige manier collectief worden bijgeschoold, daar hoor je niemand over. De kwaliteit van leraren wordt blijkbaar niet zo belangrijk gevonden als die van onze artsen.

Leo Prick is neerlandicus, psycholoog en columnist. Hij werkte als leraar in het voortgezet onderwijs en vervolgens als docent en onderzoeker bij verschillende universiteiten. Hij is gepromoveerd op een onderzoek naar het beroep van leraar en was directeur van adviesbureau Intervu. Hij is momenteel medewerker bij NRC Handelsblad.

Noten:

- 1) J.A. Bruijn e.a., *Onderwijs: de derde dimensie*, Den Haag, 2012, p. V.

Nu verkrijgbaar:

Geschrift 117 van de prof.mr. B.M. Teldersstichting

Onderwijs: de derde dimensie

Een sterk veranderende wereld stelt de samenleving en daarmee het onderwijs voor een aantal stevige uitdagingen. Denk aan toenemende onzekerheid op de internationale arbeidsmarkt, de constante confrontatie met vernieuwing en omvangrijke diversiteit, het mondiaal en complexer wordende karakter van problemen en het ingrijpend transformeren van de sociale omgeving. Op welke wijze zal het onderwijs moeten evolueren om individuen blijvend een adequate voorbereiding te geven op het leven dat zij zullen gaan leiden? Die vraag staat centraal in het geschrift *Onderwijs: de derde dimensie*.

De visies van klassieke en hedendaagse denkers als kompas nemend en een blik op de toekomst werpend stellen de auteurs dat het onderwijs alleen dan blijvend een rol van betekenis kan spelen, wanneer er naast de dimensies 'kennis' en 'vaardigheden' een derde dimensie wordt toegevoegd aan alle niveaus en sectoren van het onderwijs.

Onderwijs: de derde dimensie is nu verkrijgbaar bij de Teldersstichting voor € 16,00. Het is per e-mail te bestellen via info@teldersstichting.nl of telefonisch 070-3631948.

Teldersstichting

AUTEURSREGISTER 2012

- Aarts, Kees**
De electorale positie van de VVD in 2012
123-128
- Aerts, Remieg**
Liberaal beginselen in de Nederlandse politiek. Terugblik en plaatsbepaling
32-39
- Anker, Hans**
Mircotargeting. Het nieuwe campagnevoeren in de Verenigde Staten
154-158
- Bakoyannis, Dora**
Structurele hervormingen bieden Grieken nieuwe kans
56-58
- Beaufort, Fleur de**
De ambivalente houding van liberalen ten opzichte van revoluties
3-7
- Beelden van een sociaaldemocratische nachtmerrie. Waarschuwing voor socialisme onvermijdelijk actueel
117-120
- 'Er is een kompas voor innerlijke vrijheid.' Een katholieke visie op vrije wil. Interview met Kardinaal Eijk
210-213
- De tering naar de nering; ook bij de overheid
227-229
- Berg, Caspar van den**
'Wij willen zichtbaar zijn.' Over de legitimiteit en politieke profileringsdrang van de AFM
84-89
- Berg, Floris van den**
Dierenpolitiek. Over de uitdijende cirkel van de moraal en politiek
167-171
- Koester de vrijheid!
230-231
- Breuker, Remco**
Revolutie in Noord-Korea
17-20
- Bruijn, Jan Anthonie**
Column. Het einde van het politieke midden
121-122
- Bruil, Camilia**
Column. Politie moet geen weigerambtenaar zijn
1
- De plicht van leven, het recht van sterven?
206-209
- Couwenberg, Wim**
Liberalisme als zegevierende westerse ideologie opnieuw uitgedaagd
44-50
- Dahhan, Ghassan**
De 'Arabische Lente'. Stagnatie of liberale bloei?
8-16
- Dijk, Ingrid van**
Achterbannen vergeleken. Opinies van leden en kiezers van de VVD
26-31
- Fraanje, Rien**
De eenvoudige opdracht voor het CDA: vasthouden aan kernwaarden en geduldig zijn
139-142
- Hagen, Ivo ten**
Biodiversiteit: een studeerkamerkretologie?
108-110
- Het huis van de vrijheid
183-184
- Harchaoui, Sadik**
Participatie van achterblijvers
111-114

- Hennis-Plasschaert, Jeanine**
Religie, tolerantie en de onpartijdige overheid
100-103
- Hoogeveen, Maurice**
Cultureel kapitaal als sleutel tot integratie
63-66
- Joustra, Willem**
Het collectivisme zegeviert als het om bubbels gaat. Een pleidooi voor een liberaler klimaatbeleid
59-62
- Klink, Pim van**
Een concrete aanzet tot een liberaal kunstbeleid
95-99
- Kuijpers, Dieuwertje**
Met het uithollen van de politie wordt de liberale kerntaak verzuimd
218-222
- Kuppens, Rob**
Wat is de euro ons waard? Een korte verkenning van economische en andere argumenten
54-55
- Labohm, Hans**
Rechtsom of linksom?
172-175
Column. Kapotnivelleren?
185-186
- Leeuw, Niels de**
'Niet door kracht of door geweld, maar door mijn geest zal het geschieden.' Dominee Pierson en het liberale denken van gelovigen
104-107
- Marác, László**
Revolutie en liberalisme in Hongarije
21-25
- Miltenburg, Anouchka van**
Zelfbeschikking en het levenseinde. Een reactie
77-79
- Moors, Perjan**
Welstandsbeleid. Voorwaarde voor ruimtelijke kwaliteit of betutteling?
90-94
- Napel, Hans-Martien ten**
Rel rond fastfoodketen Chick-fil-A laat zien: scheiding van kerk en staat niet langer grootste zorg in Amerika
159-162
- Otte, Rinus**
De vrije wil in het strafrecht in relatie tot het liberalisme
198-205
- Ottens, Nick**
Kapotbezuinigen bestaat niet
51-53
- Pars, Matthijs**
'Wij willen zichtbaar zijn.' Over de legitimiteit en politieke profileringsdrang van de AFM
84-89
- Prick, Leo**
Hoe noodzakelijk, maar ook: hoe realistisch?
238-240
- Schie, Patrick van**
Ten geleide. Maatschappelijke revoluties
2
De ambivalente houding van liberalen ten opzichte van revoluties
3-7
Column. Hedendaagse horigheid. Wetsvoorstel flexibel werken creëert scheef 'recht'
69-70
Glazen bol onder de Hamer. Analyse van het wel en wee van de PvdA
129-132
'Er is een kompas voor innerlijke vrijheid.' Een katholieke visie op vrije wil. Interview met Kardinaal Eijk
210-213
- Stouthuysen, Patrick**
Excentrisch en excentriek. De typische trekken van het Nederlandse liberalisme
40-43
- Taverne, Joost**
Onbetwistbaar recht?
115-116
- Thalhammer, Tom**
Zelfbeschikking en het levenseinde
71-76

- Valkenberg, Sebastien**
 Als hersenwetenschappers de vrije wil dood verklaren, moeten liberalen de vrijheid redden
 189-193
- Velde, Mark van de**
 Grenzen aan de democratie. De hervorming van het Britse Hogerhuis en de herindeling van kiesdistricten in het Verenigd Koninkrijk
 163-166
 Het Europese landbouwbeleid. Oude wijn in nieuwe zakken
 223-226
- Verbeek, Bertjan**
All politics is local. De invloed van buitenlands beleid op de Amerikaanse presidentsverkiezingen
 143-148
- Verhagen, Frans**
 Niet etniciteit maar ideologie bepaalt de uitslag
 149-153
- Verplaetse, Jan**
 Kan het liberalisme zonder vrije wil, verantwoordelijkheid en schuld?
 194-197
- Vliet, Lotte van**
 Participatie van achterblijvers
 111-114
- Vollaard, Hans**
 De potentie van de christendemocratie
 133-138
- Vries, Casper de**
 Eigen keuze, samen sterk
 232-236
- Vries, Stephan de**
 De 'Arabische Lente'. Stagnatie of liberale bloei?
 8-16
 Ten geleide. De vrije wil
 187-188
 Geest en brein
 214-216
- Wissen, Leo van**
 Bevolkingskrimp: een liberaal antwoord
 176-179
- Wissenburg, Marcel**
 Eerlijk duurt het langst
 80-83
 Religie, tolerantie en de onpartijdige overheid
 100-103
- Woittiez, Reinout**
 What money can't buy. What money can't fix
 180-182